

REDAKSJONELT

Det er to norske redaktører denne gang for dette første nummer av Matrix i år 2002. Jeg, psykolog Haldis Hjort fra Oslo er med for første gang. Jeg synes det er interessant med et nordisk tidsskrift som konsentreres om vår spennende virksomhet psykoterapi, og som er åpent for mange aspekter ved virksomheten. Det vil si at det kan handle om veiledning, undervisning, teori og praksis, vitenskapsteoretiske, idéhistoriske og organisatoriske spørsmål rundt psykoterapi. Videre synes jeg det er fint at tidsskriftet er åpent for mange psykoterapi-retninger, noe vi nå prøver å vise gjennom vårt arbeid med å finne en «board» av fagpersoner og mulige referees som representerer mange kunnskapsfelt; for eksempel psykoanalyse, familierapi, kroppsoriert terapi, kognitiv terapi, og terapi for barn, unge og voksne, for å nevne noen. Selv er jeg ganske eklektisk eller – et ord jeg liker bedre – *integrativ*, som leseren kanskje vil se av artikkelen til Gunnar Carlberg om min doktoravhandling.

Som ny, har jeg jo hatt anledning til å se Matrix utenfra, med et litt kulturanthropologisk blick. Jeg ser at det er temmelig preget av danske forfattere, og muligens også det jeg tenker meg er en dansk fagkultur; en litt «easygoing», ukonvensjonell, uformalistisk stil – «løs snipp» som vi sier på norsk. Noe av dette synes jeg er fint.

Det er deilig å slippe noen av de rigide, tvangspregete krav som en del fagtidsskrifter har, og som egentlig ikke har noe med en artikkels kvalitet å gjøre. Det er også en vennlig og åpen tone i de redaksjonelle tekster, som jeg skulle tro vil oppmuntre mange til å våge å prøve seg på skriving om sitt fag, noe som er meget verdifullt. Andre sider ved tidsskriftet kan kanskje forbedres –

som tidsfrister for hvor lang tid det skal ta før forfattere får feedback, klarere ansvarfordeling mellom redaktørene, rutiner ved bruk av referees o.l. Men det er nok urettferdig og klisjépreget å kalle dette for dansk, kanskje er det heller uttrykk for at det tar mye tid og krefter å utvikle et tidsskrift som både er preget av høy faglig og stilistisk kvalitet, og samtidig har en ledig, men stabil disiplin i alle ledd.

En annen utviklingsmulighet er jo å tilstrebe enda mer å få med forfattere og lesere fra *nordiske* – ikke bare skandinaviske – land. Det er interessant at det har vært presentert artikler om terapiutdanning i Baltikum. Men kjenner vi ikke flere der, og noen på Island eller i Finland (som kanskje må få skrive på engelsk), som vil lese og bruke våre spalter? For ikke å snakke om fagpersoner fra andre land som bor og arbeider i Norden?

Vi begynner dette nummer med Adnan El Moukdads atikkel *Eksistensielt orienteret terapi med traumatiserte flygtninge*. Forfatteren beskriver hovedtrekk i eksistensialistisk-fenomenologisk teori og metode, og illustrerer relativt rikelig, med referat av terapi med pasienten Zeid – henvist til behandling på grunn av symptomer relatert til krigsopplevelse, fengsel og tortur. Forfatteren oppfatter det som fruktbart med en slik terapeutisk filosofi nettopp overfor pasienter med erfaringer i slike ekstreme livssituasjoner. Vi minnes holocaustfangen, psykiater Viktor Frankls bok «Livet har mening» som en av de tidlige bøker om eksistensialistisk terapi.

Helge Holgersen representeres med en relativt tung, men velskrevet og innholdsrik artikkel; *I skyggen av det gule lyset. Refleksjoner over den «nonverbale» vending i psykoanalysen med utgangspunkt i Sterns forståelser av forholdet mellom språk og psyke*. Tittelen sier noe om temaet: Forsker og psykoanalytiker Daniel Stern er den sentrale teoretiker hvis synspunkter drøftes, med eksempler fra ulike sosiale situasjoner og kliniske kasus. Stern hevder ifølge Holgersen at tilegnelsen av språket kan fremmedgjøre opplevelse av selv, affekt og ens forhold til andre. Men Holgersen vil vise, med utgangspunkt

i andre teoretikere, hvordan språk snarere kan forstås som en integrert del av menneskets relasjonelle liv.

Gunnar Carlbergs artikkel *Psykoterapi och tidsanda* er egentlig en lang anmeldelse og beskrivelse av Haldis Hjorts doktoravhandling «Idéer i norsk psykoterapi 1970-2000. En studie av utviklingen i psykoanalytisk og familierapeutisk tradisjon og av psykoterapeuters teoretiske preferanser». Han overbeviser om at han har lest avhandlingen grundig, og med innlevelse i Hjorts intensjoner. Det er interessant at han sammenligner med psykoterapiens idéutvikling i sitt eget land, Sverige, slik han, som forsker og terapeut, har opplevd dette i samme tidsrom som Hjort. Det er å håpe at også lesere fra andre nordiske land kan bli inspirert til å se forskjeller og likheter.

Heidi Rose har skrevet en artikkel med den litt ironiske tittel *Giver DSPBUs (Dansk Selskab for Psykoanalytisk Psykoterapi med Børn og Unge) uddannelse mulighed for, at psykoterapeuter udvikler og forandrer sig?* Et hovedanliggende for Rose synes å være at en utdannelsesorganisasjon må skape et frigjørende og utviklings-stimulerende forhold mellom støtte og kontroll. Hun beskriver en del forutsetninger som er nødvendige for en optimal psykoterapiutdanning, og ender egentlig opp med flere spørsmål enn svar på om DSPBU har alle disse forutsetninger.

Birgitte Munch Jensen har skrevet artikkelen *Gennemarbejning i gruppeanalytisk psykoterapi*, hvis «omdreiningspunkt» nettopp er begrepet gjennomarbeiding. Det ble opprinnelig introdusert av Freud som en begrunnelse for hvorfor en kvalitativt god psykoterapi tar tid. Munch Jensen går gjennom en rekke psykoanalytikerens oppfatning og bruk av begrepet, herunder også gruppeanalytikerens. Til slutt drøftes et klinisk eksempel fra gruppeterapi.

Av anmeldelser i dette nummer finnes for det første Dennis Linds vurdering av boken *Faderskap i tid och rum* (Stockholm: Natur och kultur, 2000). Philip Hwang har redigert boken med bidrag fra fagpersoner fra både historie,

psykologi og pedagogikk. Redaktørens utgangspunkt er at man må anlegge et bredt perspektiv: «Vil man verkligen forstå pappan, är det inte tillräckligt att bare titta på honom ensam...». Ellers anmelder Ole Andkjær Olsen en rekke oppslagsbøker innenfor felter som pedagogikk, psykologi, psykiatri, sexologi, familiepsykologi og barneoppdragelse. Et prisverdig tiltak.

Vi ønsker våre lesere god lesning, og håper at dere vil bli inspirert til å skaffe flere abonnenter og skribenter.

Steinar Lorentzen

Haldis Hjort

EKSISTENTIETL ORIENTERET TERAPI MED TRAUMATISEREDE FLYGTNINGE

Matrix 2002; 1, s. 5-16

Adnan El Moukdad

Med udgangspunkt i en eksistentiel-fænomenologisk metode beskrives en tilgang til terapi med traumatiserede flygtninge. Den fænomenologiske samtalemethode anvendes både som redskab for udforskning af klientens problemer og for at fremme terapeutens tværkulturelle kompetence. Følgende aspekter fremhæves som væsentlige i terapien: fremmedgørelse, rekonstruering af den traumatiske oplevelse og integrering af den traumatiske oplevelse. Terapiuddrag bruges som eksempler på, hvordan et eksistentiel-fænomenologisk orienteret terapeutisk forløb kunne folde sig ud.

Mødet med en ny kultur kan give anledning til kulturchok og forvirring. For langt de fleste flygtninge har det været familien, slægten, etniske eller religiøse tilhørsforhold, der har givet verden fylde og mening. I og med at flygtninge glider ud i arbejdsløshed og isolation, mister de deres holdepunkter og relationer til omverdenen. Livet i det nye land bliver gradvist tømt for mening og håb. Mange henfalder i depression og bliver hængende i ingenmandsland, hvor de lider afsavn og afmagt over for familie og hjemland. Flygtninge adskiller sig som regel fra den oprindelige befolkning på en eller flere afgørende dimensioner heriblandt etniske, historiske, religiøse eller kulturelle. Disse forhold gør, at mange flygtninge ofte oplever sig som uønskede, afviste, mistænkeliggjorte og til tider diskriminerede af den lokale befolkning. At blive udelukket fra det menneskelige fællesskab skaber som regel vrede, angst, frustrationer og hævnfølelser. Flygtningen føler sig ofte fremmedgjort og hjemløs i eksistentiel forstand, dvs. at han ikke føler, at han hører til, og at han aldrig kan blive helt fortrolig med den oprindelige befolkning. Det er ofte hel-

ler ikke muligt for flygtningen at blive fuldgyldigt medlem af det nye samfund. Dette betyder, at han ofte er henvist til at leve i eksil med rodløshed, angst, fortvivlelse og fremmedhedsfølelse som følger.

I mødet med den fremmede kultur kan flygtninges valgmuligheder beskrives som følgende: Flygtningen kan forsøge at påvirke eller at tvinge sin opfattelse og kulturelle værdier ned over de andre ved magt, vold eller på anden vis. Han/hun kan lade sig assimilere i det nye land, dvs. ukritisk underkaste sig det nye samfunds normer og værdier, hvilket ikke er tilfredsstillende, fordi man inderst inde vil blive ved med at føle sig som fremmed. Han/hun kan dessuden trække sig tilbage til sin egen kulturkreds eller til et liv i indesluttethed og isolation. Sidstnævnte løsning foretrækkes af mange fremmede, men medfører alvorlige problemer for deres børn, der kommer til at opleve en konflikt mellem forældrenes kultur og det nye lands kultur. Alle disse valgmuligheder har deres ulemper og fordele, men i langt de fleste tilfælde ligger løsningen ikke i at vælge én af disse måder, men snarere i at leve i spændingsfeltet mellem dem dvs. mellem påvirkning/magt, assimilation og isolation. Emmy van Deurzen (1) taler om, at efter mange års bosættelse i et fremmed land indser man, at man ikke længere føler, at man hører hjemme i ens oprindelsesland, og at man heller ikke hører hjemme i det nye land, men at man snarere lever i dette spændingsfelt mellem disse to kulturelle poler. På længere sigt kommer man til at betragte sig selv som universel borger, hvis selvfølelse eller identitet ikke længere er begrænset til de nationale staters kulturer og grænser, men går ud over grænserne og på tværs af kulturer.

De fleste flygtninge står som regel over for følgende opgaver eller udfordringer: at skulle omstille sig til et nyt liv i et fremmed land og oftest med et fremmed sprog og en fremmed kultur; at forholde sig til fortiden, der eventuelt indeholder tab og traumer; at forholde sig til marginalisering og fremmedgørelse.

Der anvendes forskellige terapiformer med traumatiserede flygtninge. De spænder fra psykoanalytisk orienterede, adfærds-kognitive, systemisk-konstruktionistiske, kroporienterede samt mere integrative terapiformer (2, 3, 4, 5, 6).

Psykoterapi i en multikulturel sammenhæng

At gå i psykoterapi er ikke en udbredt eller kulturelt anerkendt praksis i langt de fleste ikke-vestlige samfund. Dette skal dels ses i lyset af, at mange folk i ikke-vestlige kulturer er overvejende mere tolerante over for den slags adfærd, der i vesten betegnes som psykisk lidelse og forstyrrelse (7). Dels i lyset af at mange af de opgaver, som i den vestlige kultur ligger inden for terapeutens område, sædvanligvis behandles inden for familiens ramme eller ved hjælp af religiøse, sociale og kulturelle traditioner i ikke-vestlige kulturer. Derudover skelner man ikke i mange andre kulturer, som der er tradition for i vesten, skarpt mellem fysiske og psykiske forstyrrelser. Derfor er det nødvendigt at afklare rammerne for den professionelle relation ved at introducere den terapeutiske arbejdsmodel for den ikke-vestligt orienterede klient. Efter min erfaring er en terapeutisk kontrakt nødvendig både for at give klienten kendskab til »spillet regler« – en ide om, hvad det vil sige at gå i psykoterapi – og til afklaring af terapeutens og klientens forventninger til hinanden og til den terapeutiske proces. Jeg plejer at indlede den første samtale med at sige noget i retning af: »Psykoterapi, som jeg og du kommer til at praktisere, handler om, at vi over en periode kommer til at møde hinanden regelmæssigt én gang om ugen eller hver anden uge til en samtale, der varer ca. én time. I løbet af disse samtaler får du mulighed for at tale om dine psykosociale problemer. Terapiens redskab er samtaler, der tager udgangspunkt i din aktuelle situation«. Formålet med terapien kan formuleres på mange måder, og undervejs i det terapeutiske forløb justeres og genforhandles der sammen med klienten. Det kan f.eks. være at afklare problemerne, at opnå en symptomlindring, at støtte og styrke klienten i at gennemleve sin krise eller at finde ud af, hvordan klienten kan leve med sine traumer. Det er i sidste ende klienten selv, der bestemmer formålet med psykoterapien.

I den eksistentielle opfattelse (8, 9, 10, 11, 12, 13, 15) betragtes mennesket og dets kultur som gensidigt konstituerende hinanden: mennesket skaber sin kultur samtidig med, at det selv bliver skabt af denne kultur. Det betyder, at mennesket ikke kan ses isoleret fra dets kultur, og at kulturen heller ikke kan

ses uafhængigt af mennesket. Endvidere betyder dette, at klientens opfattelse af sig selv, andre og verden ikke er et produkt af kulturen alene, men finder sted i et dialektisk forhold mellem kultur og personlig erfaring.

Eksistentiel terapi lægger stor vægt på relationen mellem terapeut og klient og på det samspil, der opstår mellem dem. Kulturelle problemstillinger forstås i forhold til en bestemt sammenhæng og på baggrund af en konkret situation. At betragte kulturen isoleret er at fastlåse klienten i en bestemt selvopfattelse, f.eks. udsagn som at »mænd fra Mellemøsten undertrykker kvinder«; eller at »alle muslimer er terrorister«. Disse udsagn betragtes ud fra en eksistentiel-fænomenologisk opfattelse som objektive i betydningen uafhængige af tid, sted og den situation, de optræder i, og de omfatter heller ikke den udtalende persons subjektivitet (interesser).

Uanset om terapeuten kommer fra den samme eller fra en anden socio-kulturel baggrund end sin klient, er det afgørende, at terapeuten er opmærksom på, i hvor stort omfang moralske og etiske værdier, han/hun bringer ind i mødet med sin klient, kan påvirke hans/hendes holdning til klienten. Terapeutisk arbejde i en multikulturel sammenhæng kræver fleksibilitet i holdninger og åbenhed over for den andens kulturelle baggrund. »For at kunne det, må terapeuterne være både villige og i stand til at »være« inden for rammerne af en *fleksibel selv-definition*. For hvis terapeuters egne selv-definitioner er alt for sedimenterede, vil de overhovedet ikke være i stand til »at træde ind i« deres klienters oplevelsesunivers«, skriver Spinelli (8, p. 332). Det er, fortsætter Spinelli, vigtigt, at terapeuten vedkender sig sine ønsker, synspunkter og forventninger, og det bliver nødvendigt at inddrage dem åbent og ærligt i samspillet med klienten, således at de ikke stiller sig i vejen for eller konkurrerer med terapiens fokus på klientens oplevelse (8). Spørgsmålet om, hvordan terapeuten i mødet med klienten kan »være« på en måde, der tilkendegiver åbenhed og fleksibilitet, belyses i følgende afsnit om den fænomenologiske samtalemethode.

Den fænomenologiske samtalemethode

Vi er tilbøjelige til at gå ud fra, at den anden deler vore værdier og ser på verden, som vi gør det. Dette udgangspunkt kan hindre forståelsen af den anden, f.eks. at gå ud fra, at folk fra Mellemøsten har en skambaseret kultur, er mindre individualistiske end folk i Vesten eller lettere »somatiserer« en konflikt. Der er også risiko for, at terapeutens etiske principper kommer til at styre den terapeutiske proces, f.eks. når der er tale om politiske/religiøse forskelle eller kønsforskelle mellem terapeuten og klienten. I den henseende kan den fænomenologiske samtalemethode være et hjælperedskab for terapeuten for at hindre, at han/hun bliver offer for kulturelle faldgruber og fordomme.

Ernesto Spinelli (13, p.17 ff.) beskriver den fænomenologiske metode i tre regler. Den første er kendt som parentesreglen. Den handler om at sætte sine antagelser, meninger og forventninger midlertidigt i parentes for at være opmærksom på den umiddelbare oplevelse af et fænomen. Man sørger for at møde den anden med den størst mulige åbenhed uden at tage noget for givet. Den anden regel er kendt som beskrivelsesreglen. Den går ud på at beskrive og ikke at forklare. Man må undlade at komme med egne teorier, hypoteser og fortolkninger. Der kræves så vidt muligt en detaljeret og konkret beskrivelse af den umiddelbare oplevelse. Den tredje regel hedder ligeværdighedsreglen. Den går ud på, at man i starten betragter alt, hvad der siges, som lige værdigt. Det kræver, at man så vidt muligt forbliver neutral i forhold til det sagte. Dette sker ved, at terapeuten har en holdning, der i udgangspunktet hverken bekræfter eller afkræfter klientens udsagn eller oplevelser, »således at de kan blive »åbnet« med hensyn til den betydning, klienten (ikke terapeuten) oplever, at de har« (8, p. 293). Terapeuten afholder sig fra vurderinger og lader den anden afgøre, hvad der er væsentligt for ham eller hende. Følgende eksempel viser, hvor nødvendigt det kan være at have klientens egen beskrivelse af sit problem.

Kasus

Zeid blev henvist til psykoterapi pga. symptomer relateret til krigsoplevelser, fængsel og tortur. Da jeg hørte Zeids historie, antog jeg på forhånd, at han måtte være hævntørstig og vred på det styre, der havde udsat ham for tortur, adskillelse fra familie og børn og havde drevet ham på flugt til et liv i eksil.

Ved supervision blev jeg gjort opmærksom på min antagelse. I de efterfølgende samtaler var jeg mere lyttende og åben over for klientens beskrivelse. Det blev efterhånden klart, at Zeid på daværende tidspunkt stadig var loyal over for sit hjemland og dets styre på trods af tortur og eksil. Zeid var imidlertid vred over, at man i Danmark (af både danskere og landsmænd) betragtede hans hjemland som udemokratisk. Han følte kritikken af hjemlandet som en kritik af ham selv. Han var i et dilemma, hvor han hverken kunne vende tilbage til sit hjemland eller føle sig ønsket og accepteret i Danmark. Han havde derfor svært ved at integrere sig i det danske samfund.

Ved en fænomenologisk udforskning vil der som regel tegne sig et klart billede af klientens problemer, hvorefter klienten og terapeuten sammen udvælger et tema eller en konflikt til videre undersøgelse og refleksion. I forsøget på at afklare klientens beskrivelse af sine oplevelser benytter den eksistentielt-fænomenologisk orienterede terapeut sig af deskriptivt fokuserede spørgsmål, udtalelser eller tolkninger, hvorved forstås spørgsmål, udtalelser eller tolkninger, der koncentrerer sig om det »manifeste« materiale i klientens beskrivelse. Spinelli beskriver deskriptive tolkninger som tolkninger, »der har til formål at forholde sig til klienternes udsagn om deres oplevelse, at åbne dem for afklarende undersøgelse og udfordre de antagelser, der befinder sig på et implicit niveau i udsagnene« (8, p. 277). Dette skal ses i modsætning til teoristyrede tolkninger, der søger at forstå klientens udsagn ud fra en bestemt teoretisk referenceramme. Således kunne deskriptivt fokuserede spørgsmål af Zeids udsagn »jeg kan ikke lære det danske sprog« fokuserer på undersøgelsen af forhold som f.eks.: Hvordan føles det, at du ikke kan lære dansk? Hvad synes du om dig selv, når du siger, at du ikke kan lære dansk? Hvad tror

du, andre synes om dig, når du siger, du ikke kan lære dansk? Hvilke tanker og meninger gør du dig omkring det danske sprog og omkring dansktalende. Deskriptive spørgsmål, udtalelser eller tolkninger kan føre til forskellige konklusioner. Zeid f.eks. følte sig afvist af danskerne og afviste dem selv, hvilket har bevirket, at han ikke havde lyst til eller interesse i at lære det danske sprog.

Spinelli understreger, »at processen med at sætte noget i parentes er og bliver et forsøg. Det antydes på ingen måde, at en terapeut *fuldstændig* skulle kunne tilsidesætte sin personlige erfaring. På samme måde er terapeutens »indtræden« i klientens livsopfattelse et forsøg, der kan være mere eller mindre fyldestgørende, men *aldrig* fuldstændigt,...« (8, p. 276 ff.). Spinelli begrundet dette med sit begreb om »alenehed«. Han skriver, at vores oplevelse i bund og grund altid er unik, fordi den er en funktion af en unik kombination af vores sproglige, sociokulturelle og personlige erfaring. Dette betyder, »at vores oplevelse ud over at være unik aldrig fuldt ud kan deles med andre« (8, p. 273).

Rekonstruering af den traumatiske oplevelse

Den traumatiske hændelse sætter som regel mange følelser i gang. Der kan f.eks. være tale om angst, skam, skyld, vrede og depression. Personens energi bruges på at holde styr på følelserne, tankerne eller smerterne ofte med det resultat, at disse fastholdes og forstærkes. At rekonstruere den traumatiske begivenhed på en for klienten meningsfuld måde hjælper klienten til at forstå og rumme sine tanker og følelser.

Eksempel: *De symptomer, som Zeid led under som følge af krigsoplevelser og tortur, har givet sig udtryk i en undgåelse af alt, der mindede om traumerne, i en genoplevelse af traumerne, i mareridt, hukommelses- og koncentrationsforstyrrelser, irritabilitet og vredesudbrud. Desuden har han lidt smertelige tab af personer, der stod ham nær, tab af sit tidligere eksistensgrundlag,*

sit sociale netværk, sit hjemland og sit håb og tro på fremtiden. Disse tab reducerede stærkt hans handlemuligheder i det nye land.

Det terapeutiske udgangspunkt har været at undersøge og kortlægge, hvilke tanker og følelser Zeid gjorde sig omkring den traumatiske begivenhed (se afsnittet om den fænomenologiske samtalemethode). Han følte sig f.eks. mindre værdig og skammede sig over, at han havde underskrevet papirer mod sin vilje for at undgå seksuel mishandling. Vi undersøgte, hvordan han reagerede på disse tanker og følelser. Bekæmpede han dem? Flygtede han fra dem? Eller blev han skræmt af dem? Ved at have mulighed for at sætte ord på sine tanker og følelser følte han sig lettet, forstået og accepteret.

Da vi havde undersøgt følelserne, mareridtene og tankerne tilstrækkeligt mange gange, var de som regel tilbøjelige til at miste deres greb om ham. Han blev efterhånden bedre i stand til at slippe, nuancere og rumme dem. Målet var ikke at få følelserne til at forsvinde, men at han blev bedre i stand til at mærke dem, iagttage dem og rumme dem (11).

Integrering af den traumatiske oplevelse

Den traumatiske begivenhed ryster som regel personens opfattelse af sig selv, andre og af, hvordan verden hænger sammen. Terapiens funktion består blandt andet i at udvide, justere eller ændre personens selv- og verdensopfattelse i lyset af de grundvilkår, han/hun lever under.

Eksempel: Zeids tanker kredsede som regel omkring krigsoplevelser og tortur, men han kunne ikke forstå disse traumatiske hændelser. Efterhånden blev han deprimeret og overvejede selvmord.

Som følge af tortur og ydmygelse i fængslet blev Zeids opfattelse af sig selv som intelligent, respektabel og modig rystet i sin grundvold. Hans selvrespekt og tillid til andre led et alvorligt knæk. Hans opfattelse af retfærdighed, konsekvens og andre vigtige dele af hans livsopfattelse måtte kraftigt revideres i lyset af det, han var blevet udsat for. De reviderede opfattelser måtte

blandt andet inkludere og integrere det onde, fjender og bødler som en del af tilværelsens grundvilkår. Endvidere var Zeid stillet over for at acceptere sin egen andel af skyld og ansvar, fordi han ikke tidligere var flygtet fra krigen, og fordi han ikke tidligere havde givet en tilståelse under torturen.

Tit oplevede Zeid, at livet ikke var værd at leve. Jeg respekterede hans oplevelser af meningsløshed og var til stede med ham uden »at gøre noget« eller presse ham til at se en mening i sin situation (8, 10). Da vi havde dvælet i denne oplevelse af meningsløshed i et stykke tid, begyndte han efterhånden at se en mening med de traumatiske begivenheder. Livet i eksil betød for ham, at hans børn kunne vokse op i fred og sikkerhed og få en uddannelse. Torturen gjorde, at han begyndte at engagere sig politisk i håb om at kunne ændre sit hjemlands styre og dermed få mulighed for at vende tilbage.

Ernesto Spinellis (8) skelnen mellem terapeutens »værekvaliteter« og »gøre-kvaliteter« er værdifuld i arbejdet med traumatiserede flygtninge. Spinelli mener, at for at hjælpe et andet menneske er ens værekvaliteter vigtigere end ens gørekvaliteter. Ved værekvaliteter mener han terapeutens evne til at være til stede med klienten på en åben, lyttende og nærværende måde. At være til stede indebærer i starten, ifølge Spinelli, at give den anden plads til at være, som han/hun er, og at acceptere den andens opfattelse af sig selv og sin omverden. Spinelli fremhæver personlige kvaliteter såsom indfølelse, indlevelse, medfølelse, kontakt, lytten, opmærksomhed, interesse og accept som værdifulde kvaliteter. Ved gørekvaliteter mener han terapeutens evne til at handle og gøre noget for klienten, og der fokuseres her på kvaliteter såsom faglige kvalifikationer, teoretisk orientering, ekspertise og uddannelse. Spinelli argumenterer for, at der ligger en stor terapeutisk effekt i selve mødet og de kvaliteter af »væren«, der kommer til udtryk i mødet mellem terapeut og klient.

Afsluttende bemærkninger

Mange af de symptomer og problemer, der viser sig hos traumatiserede flygtninge, kan bedst forstås i lyset af de eksistentielle grundvilkår. Disse beskrives på forskellige måder i forskellige historiske perioder og i alle kulturer. Irvin Yalom (14) opstiller fire grundvilkår: *døden* (vi kan ikke undgå, at vi en dag skal dø); *friheden* (vi er fri til at gøre, hvad vi vil med vores liv); *ensomheden* (vi fødes og dør alene, men vi har behov for fællesskab); *meningsløsheden* (der er ikke på forhånd givet mening med livet, vi skal selv skabe den). Medard Boss (15) nævner på basis af Heideggers filosofi andre grundtræk ved menneskelivet (eksistentialer). Grundtrækkene er følgende: mennesker lever i rummet; mennesker lever i tiden; mennesker lever gennem deres krop; menneskers væren er væren-med-andre-i-verden (vi lever altid i en relation); mennesker lever altid i en stemning; mennesker lever historisk; og mennesker lever hen imod døden.

Tilværelsens grundvilkår er universelle, men måden, hvorpå vi reagerer på dem, afhænger af sociokulturel og personlig erfaring. Eksistentiel terapi lægger vægt på menneskets frihed, hvorved forstås frihed til at forholde sig til tilværelsens grundvilkår, og dette er afgørende for, hvordan ens liv former sig derefter. Der er f.eks. stor forskel på, om man betragter sig selv som torturoffer eller som torturoverlever. Det terapeutiske arbejde består for det meste af at undersøge, hvordan den enkelte klient forholder sig til de eksistentielle grundvilkår. Endnu et aspekt ved den eksistentielle terapi er dens fokus på de muligheder, den traumatiske situation ofte indebærer eller giver anledning til. De fleste flygtninge på tværs af kulturer, uddannelse, etniske og sociale tilhørsforhold finder den eksistentielle tilgang forståelig, meningsfuld og ligetil. Den fænomenologiske tilgang sikrer, at klientens problemer ikke forstås på baggrund af forudfattede teorier om menneskets udvikling, men på baggrund af det enkelte menneskes opfattelse af sig selv, andre og omverden, dvs. at den tager udgangspunkt i klientens subjektive erfaringer.

Eksistentiel terapi har både sine muligheder og begrænsninger og kan ikke tilbyde løsninger på alle problemer. Den er, på linie med andre psykoterapier,

et vestligt storbyfænomen, som er med til at skabe en individualistisk kultur samtidig med, at den selv afspejler og er et produkt af en fremherskende vestlig individualistisk ideologi.

Referencer

1. Van Deurzen E. Alienation and Adaptation: Being a stranger in a foreign land. I: E Van Deurzen, *Paradox and Passion in Psychotherapy*. London: Wiley, 1998.
2. Weisæth L, Mehlum L (red). *Mennesker, traumer og kriser*. København: Hans Reitzels Forlag, 1994.
3. Arenas J (red). *Interkulturel psykologi*. København: Hans Reitzels Forlag, 1997.
4. Elsass P. *Torturoverleveren. Psykoterapeutisk behandling af den traumatiserede flygtning*. København: Gyldendal, 1995.
5. Jørgensen U, Mathiasen S (red). *At overleve vold*. Klims Forlag, 1998.
6. Levine PA. *Væk Tigeren. Helbredelse af traumer*. Borgens Bogklub. 2. udgave, 2001.
7. Al-Issa I (red). *Handbook of Culture and Mental Illness: An International Perspective*. International Universities Press, 1995.
8. Spinelli E. *Terapi – Magt og mystifikation*. København: Hans Reitzels Forlag, 1998.
9. Borg Hansen K. *Eksistentiel terapi og meditation*. København: Klitrose, 1998.
10. Jacobsen B. *Eksistensens psykologi. En introduktion*. København: Hans Reitzels Forlag, 1998.
11. Van Deurzen-Smith E. *Eksistentiel samtale og terapi*. København: Hans Reitzels Forlag, 1995.

12. Cohn H. *Existential Thought and Therapeutic Practice. An Introduction to Existential therapy*. London: Sage, 1997.
13. Spinelli E. *The Interpreted World. An Introduction to Phenomenological Psychology*. London: Sage, 1989.
14. Yalom I. *Eksistentiel Psykoterapi*. København: Hans Reitzels Forlag, 1999.
15. Boss M. *Existential Foundations of Medicine and Psychology*. New Jersey: Aronson. 1994.

I SKYGGEN AV DET GULE LYSET

Refleksjoner over den «nonverbale» vending i psykoanalysen med utgangspunkt i Sterns forståelser av forholdet mellom språk og psyke

Matrix 2002; 1, s. 17-48

Helge Holgersen

Innledning

I de to siste månedene av 1998 foregikk det på web-siden til «The International Journal of Psycho-Analysis» en debatt vedrørende Stern et al. (1) sin artikkel «Non-Interpretative Mechanisms in Psychoanalytic Therapy. The Something More Than Interpretation». Kritikken mot påstandene i artikkelen ble i hovedsak fokusert omkring hvorvidt det er mulig å trekke en skarp distinksjon mellom en teknisk tolkning og et personlig følelsesmessig engasjement (Anthi, (2); Levine, (3); Ponsi, (4)). Kritikerne hevdet at Stern et al. synes å fraskrive overførings- og motoverføringsforholdet enhver «lively quality», i motsetning til det de betegner som «the shared implicit relationship» hvor autentiske følelser utveksles (4). Kritikerne hevdet videre at Stern et al. (1) ved å påstå at «current concepts from development studies suggest that the infant internalises the process of mutual regulation, not the object itself or part objects» (s. 907), ga et fortegnert bilde av hvordan en innenfor psykoanalysen tradisjonelt har forstått prosesser knyttet til internalisering og indre objekter. Santala (5) viser til at den allmenne forståelsen av begrepet objektrelasjon, eksempelvis Slanders (6), også innebærer at barnet internaliserer *interaksjoner mellom* selvet og de andre, og ikke konkrete andre. Oppsummert synes kritikken mot Stern et al. i hovedsak å være rettet mot deres nedtoning av overføringstolkningens betydning og deres fremhevelse av ikke-verbale

relasjonelle forhold («moments of meetings») som det mest virkningsfulle i psykoanalytisk terapi.

Jeg vil i denne artikkelen forsøke å sette Sterns tekst inn i en større sammenheng og lese den kritisk som uttrykk for en generell tendens i psykoanalysen som jeg har valgt å betegne som den *non-verbale vending*. Denne markerer en motsatt tendens av det Frie (7) i tradisjon fra filosofen Rorty (8) har betegnet som en lingvistisk vending i psykoanalysen, hvor språk og språkbruk blir det som skaper subjektivitet, differensierer og muliggjør forståelse mellom selvet og de andre. Frie fremhever særskilt Lacan (9) som den historiske foregangsmann for den lingvistiske vending i psykoanalysen.

Den lingvistiske vending kan altså suppleres med en bevegelse som går i motsatt retning hvor språket og dets betydning for utvikling og indre liv nedtones til fordel for forhold som betegnes som non-verbale. Dette perspektivet henter støtte til sin forståelse av psykisk utvikling og psykoanalytisk behandling fra eksperimentell spedbarnsforskning og fikk en markert representant og en grunntekst ved at Stern i 1985 gav ut sin bok «The interpersonal world of the infant. A view from psychoanalysis and developmental psychology».

I den påfølgende tekst vil jeg med utgangspunkt i Sterns (10) forståelse av språk forsøke å problematisere en del av de forutsetninger som ligger til grunn for den non-verbale vending i psykoanalysen. Jeg vil argumentere for at Stern et al.'s fremheving av non-verbale prosesser som de mest virkningsfulle i terapi bygger på en forståelse av forholdet mellom språk og psyke som det er vanskelig å føre gode argumenter for. Videre vil jeg gjennom refortolkninger av de allmenne og kliniske eksempler brukt av Stern (10, 11) og Stern et al. (1) forsøke å vise at den non-verbale tilnærming medfører en risiko for å overse sentrale forhold både i daglig samhandling mellom mennesker og i den kliniske situasjon.

Alene med det gule lyset

Innenfor psykoanalysen er det tradisjon for å la kasus illustrere eller vise hvordan teorien lar oss forstå et fenomen. I sin presentasjon av det Stern (10) betegner som det verbale selv bruker han en situasjon fra dagliglivet for å vise hvilke prosesser som trer i kraft ved at barnet blir talt til og tilegner seg språk. Av hensyn til den videre diskusjon og med tanke på å yte Stern rettferdighet i denne drøftingen finner jeg det formålstjenlig å sitere eksemplet og hans refleksjoner over det i sin helhet.

«Suppose we are considering a child's perception of a patch of yellow sunlight on the wall. The infant will experience the intensity, warmth, shape, brightness, pleasure, and other amodal aspects of the patch. The fact that it is yellow light is not of primary or, for that matter, of any importance. While looking at the patch and feeling-perceiving it (à la Werner), the child is engaged in global experience resonant with a mix of all the amodal properties, the primary perceptual qualities, of the patch of light – its intensity warmth, and so on. To maintain this highly flexible and omni-dimensional perspective on the patch, the infant must remain blind to those particular properties (secondary and tertiary perceptual qualities, such as colour) that specify the sensory channel through which the patch is being experienced. The child must not notice or be aware that it is a visual experience. Yet that is exactly what language will force the child to do. Someone will enter the room and say, «Oh, *look at the yellow sunlight!*» Words in this case separate precisely those properties that anchor the experience to a single modality of sensation. By binding it to words, they isolate the experience from the amodal flux in which it was originally experienced. Language can thus fracture amodal global experience. A discontinuity in experience is introduced» (s. 176).

Sitatet må forstås i lys av Sterns forståelse av hva som særkjenner spedbarnet; den amodale persepsjon. Med bakgrunn i Meltzoff og Bortons (12) klas-siske eksperiment hvor spedbarn med bind for øynene får suge på en smokk,

og hvor det viser seg at spedbarna ser mer på smokken de har suget på enn en smokk med en annen form når bindet for øynene fjernes, tilskriver Stern barnet en medfødt evne til å ta inn informasjon i én sansekanal og «oversette» denne informasjonen til en annen sansekanal. Denne prosessen fordrer i følge Stern (10) en form for representasjon som transcenderer den sansekanal som er i bruk og får ham til å hevde at spedbarnets opplevelse er amodal i betydningen global.

Hva mener så Stern med at spedbarnets opplevelse er amodal og global? Han skriver at spedbarn ikke er opptatt av hvilken sansekanal som tar inn opplevelsen men at det tar inn «sensations, ...and experience them directly in terms of intensities, shapes, temporal patterns, vitality affects, categorical affects, and hedonic tones» (s. 67).

Stern utdyper ikke i teksten hva han legger i begrepene direkte amodal erfaring. Det kan imidlertid synes som om han mener at spedbarnets opplevelse umiddelbart reflekterer eller gjenspeiler det som foreligger uten en forutgående fortolkning. Vi kan her stille spørsmål om det å erfare kan løsrives fra det å erfare noe som noe. Temporale mønstre og kategorielle affekter (sinne, glede) innebærer differensiering og fortolkning av noe *som noe* og kan vanskelig forståes som egenskaper ved verden som foreliggende uavhengig av den som persiperer. Et spedbarns opplevelse av sterkt sollyset varierer jo avhengig av om det får det i øynene eller ei. Samtidig kan det sinne, den frustrasjon eller den redsel som spedbarnet «er i» når det får lyset i øynene vanskelig sies å være foreliggende egenskaper ved sollyset.

En annen mulig tolkning av hva Stern mener med begrepene om en direkte amodal erfaring kan hentes fra den tidligere presenterte situasjonen med det gule lyset, hvor han sier at spedbarnets erfaring består av en fleksibel blanding av amodale kvaliteter. Dette kan peke i retning av at han mener at spedbarnets opplevelser i forhold til den voksnes måte å oppleve verden på er mindre nyansert og differensiert. Dette standpunktet skulle imidlertid være noe de fleste vil kunne enes om.

Det finnes imidlertid holdepunkter i Sterns tekst for en tredje tolkning som i mine øyne er mer radikal og særpreget. Han gir uttrykk for at spedbarnet er «an excellent reality–tester» (10, s.11) og at barnet før det får språk er «confined to reflect the impress of reality» (s. 181), men at språket gir det «tools to distort and transcend reality» (s.182). Når Stern tilskriver den amodale persepsjonen primære perseptuelle kvaliteter, synes det altså som at han mener at denne formen for opplevelse står i et mer korrekt og direkte forhold til realiteten enn den voksnes opplevelse. Det synes imidlertid noe uklart hva Stern mener med realitet i dette tilfelle. Dersom han mener subjektive kvaliteter ved opplevelse av sollylys (altså opplevelse av forhold ved den fysiske verden), kan det kanskje være at voksne har mistet en interesse for særskilte estetisk eller fysisk behagende forhold ved lyset og slik har en mindre global opplevelse. Dersom Stern mener den interpersonlige verden som han tilkjennegir at han har ambisjoner om å skrive om, synes det intuitivt vanskelig å forstå hvordan spedbarn skal kunne ha en bedre situasjonsforståelse enn den voksne. Vi kan godt tenke oss at et spedbarn i større grad enn voksne kan være i stand til å oppfatte følelsesmessige stemninger i en sosial situasjon, men det synes lite sannsynlig at spedbarnet i samme grad som voksne er i stand til å plassere følelsene som eksempelvis tilhørende bestemte personer, og som forståelige eller overdimensjonerte i forhold til særtrekk ved situasjonen.

En fjerde måte å fortolke Stern på dette punktet, og som han ikke eksplisitt tematiserer selv, er at han tilskriver visse former for opplevelser en høyere verdi enn andre. Det kan se ut som om Stern, når han skiller mellom den amodale og den språklige måten å forholde seg til sollyset på, tilskriver den amodale størst verdi med tanke på utvikling og psykisk helse. Dette er imidlertid ikke et argument for at den språklige måten å forholde seg til sollyset på er mindre reell, i betydningen at den ikke bringer tilsyne foreliggende forhold ved sollyset, men snarere en påstand om at de forhold ved lyset som «fanges» av språket bidrar til at følelsesmessige kvaliteter ved opplevelsen blir tilsidesatt. Eksempelvis blir det i situasjonen med sollyset postulert at positive følelser knyttet til opplevelsen av lyset vil bli tilsidesatt av den språklige «påpekning»

av hvilken sansekanal som er i bruk. Det er altså mulighetene til å oppleve globale følelsesmessige kvaliteter ved verden Stern hevder blir tilsidesatt når barnet lærer språk. Denne tolkningen kan kanskje synes rimelig fordi han senere (Stern et al.,(1)), som nevnt, hevder at det er i det nonverbale og implisitte domene at autentiske følelsesmessige møter mellom mennesker kan inntreffe med terapeutisk endring som sitt resultat.

Konsekvensene av språktilegnelse blir ifølge Stern (10) enda mer betydningsfulle når det gjelder *selvforholdet* – dvs. hvordan barnet kan forholde seg til seg selv og til sine opplevelser. Når barn lærer språk blir de «estranged from direct contact with their personal experience» (s. 182).

Det er påfallende hvordan Stern (10) når han slik hevder at selvet er «unavoidably divided by language» (s. 181) synes å ha sammenfallende synspunkter med Lacan (9) vedrørende språkets betydning for psyken. Inngangen i den symbolske orden splitter subjektet og gjør det fremmed for seg selv. Lacan (9) skriver om språket som «completing the split (*Spaltung*) which the subject undergoes by virtue of being a subject only in so far as she speaks» (s. 269). Videre at en særskilt tilstand «is produced in the establishment of the subject by the signifier – which explains the *Spaltung* in the subject and the movement of intervention in which that ‘splitting’ is completed» (s. 288).

At Stern som representant for den non-verbale vending i psykoanalysen og Lacan, som er blitt fremhevet som representant for den motsvarende lingvistiske vending, begge legger til grunn at det ved språktilegnelsen skjer en spaltning i subjektet, kan skyldes at de begge i hovedsak nærmer seg språket som struktur, og ikke ut fra sitt bruk. Språket blir det som alltid allerede foreligger og som barnet må innordne seg, som riktignok muliggjør samtaler med andre, men til den pris at barnet blir fremmedgjort overfor seg selv. Herfra går Stern og Lacan på ulike veier: Lacan er konsekvent ved at han fremholder at vi som mennesker ikke kan «komme bak», i betydningen løsrive oss fra, det felles språkbaserte meningsunivers. Han hevder videre at

dette er forhold også gjør seg gjeldende for ham selv som kliniker og teoretiker. Det vesentligste for Lacan (9) er å vise at å bringe «the psychoanalytic experience back to speech and language as its grounding is of direct concern to its technique» (s. 77).

Lacan hevder ikke at det ikke finnes forhold hinsides språket, men at det kun er gjennom språket terapeuten kan «nå frem til» disse: «...the art of the analyst must be to suspend the subject's certainties until their last mirage have been consumed. And it is in the discourse that the progress of their resolution must be marked» (s. 43). Stern (11) har imidlertid ambisjoner om å komme «bak» språket – «behind what is said» (s. 200) og fremhever at «recovering the event and the place of the nonverbal in the whole experience is simply the expected routine work of therapeutic exploration» (s. 200). Dette kan ifølge Stern eksempelvis gjøres ved at en skrur ned lyden på et videoopptak for så å avlese det han betegner som de viktigste kliniske hendelser: «When watching television recordings of interactions, it is helpful either to turn off the sound or to have it just low enough so that the prosody but not the words can be discerned, at least for the first pass through the material. (This technique suggested itself to me when I was doing consultations with parents who spoke in a language I did not understand – an ideal situation for a first impression)» (s. 67).

Dette er ikke å lete etter betydningsfulle affekter i språket, eller i diskursen som Lacan ville ha utlagt det. Snarere er det en slags *øreproppmetode* for klinisk praksis, hvor ett aspekt av det kliniske fenomen blir fremtredende fordi det umiddelbart meningsfulle utelates og ikke høres. Kort sagt kan det hevdes at terapeuten går glipp av materiale som er av vesentlig betydning for å hjelpe pasienten: Hva han eller hun ønsker å si oss. Det å skru ned lyden gjør at helt andre forhold gis en primær betydning.

«The first clinical reading of interaction occurs at this level. Of relevance are such questions as, What is the physical distance between the partners? Is

there an approach or withdrawal, and at what speed? What is the orientation, or shift in orientation, of the pelvis and the shoulders? Is there a full orientation toward the other («squared off»)? Is there a turn toward or away from full orientation? What is the orientation of the head – what is the facing position?...Where are the eyes looking? Is there a mutual gaze? Is the mutual gaze avoided with the eyes or with the head, or both? And there are the Darwinian facial expressions that accompany these actions and body positions, as well as the tone and volume of voice. ...For each and every one of these acts, we assume the action is both motivated (usually out of awareness) on the part of the actor and unconsciously read on the part of the recipient» (s. 64).

Sitatet kan forstås dithen at de beskrevne fysiske bevegelser kan avleses som uttrykk for ubevisste motiver. Med andre ord blir bevegelsene betydningsfulle, de formidler noe om de menneskene som plasserer sine kropper i et slikt forhold til hverandre. Men om vi forstår bevegelsene som tegn, som meningsfulle uttrykk, sier Stern likevel ikke noe om hva de uttrykker. Vi får for eksempel ikke vite om disse posisjoneringene har fastlagte betydninger på tvers av situasjon og kultur, eller om de skal avleses som meningsfulle i lys av kontekstuelle forhold i den aktuelle kliniske situasjon. Den manglende redegjørelse for dette kan imidlertid sees som uttrykk for en grunnholdning innenfor den nonverbale vending: «Meaning supersedes description and eclipses it, especially for clinicians in training» (11, s. 66).

Før jeg går videre i diskusjonen av hvordan den non-verbale vending i psykoanalysen gir seg utslag i klinisk praksis ønsker jeg å vende tilbake til eksemplet med det gule lyset for å se om det kan finnes holdepunkter for påstanden at det er et fokus på språket som struktur og en tilsvarende mangel på forståelse for hvordan språket konkret *brukes* i sosiale situasjoner som kan ligge bak Sterns forståelse av eksemplet.

Om å tale sammen om det gule lyset

I sin fortolkning av situasjonen med sollyset tar Stern utgangspunkt i forholdet mellom barnet og lyset. Personen som kommer inn i rommet og ytrer seg om lyset blir ikke benevnt som noe annet enn «somebody». Samtidig har denne personen stor betydning for det psykiske forløp Stern tilskriver barnet. Forut for at denne sier «Oh look at the yellow sunlight» vil barnet i følge Stern ha opplevelser av varme, intensitet, form, glede og andre «globale» aspekter. Etter at utsagnet foreligger vil spedbarnets opplevelse i eksemplet, stadig i følge Stern, bli knyttet til synssansen og fargen gult.

Dersom vi betrakter utsagnet om sollyset som en ytring i en dialog, hvordan skal vi da kunne forstå at det knytter spedbarnets opplevelse til synssansen? Vi kan anta at et tegn på at utsagnet blir forstått, er at barnet først retter seg mot den som snakker, for deretter som et svar på oppfordringen i utsagnet, å rette seg mot lyset. Spørsmålet blir om et slikt psykisk forløp skulle ha som resultat en mer eller mindre bevisst refleksjon tilsvarende «nå ser jeg det gule lyset med synssansen». En mulig fortolkning kan være at utsagn som «å se på» skulle vise til verbet «å se», som i sin tur skulle føre til refleksjonen «jeg ser». Dette resonnementet gjør likefullt ikke rede for hvordan og hvorfor *alle* utsagn skulle knyttes til spesifikke sansemodaliteter. Eksempelvis synes det vanskelig å forstå hvordan Stern kan mene at et utsagn som «jeg synes lyset er fint» med nødvendighet skulle medføre at den som hører utsagnet knytter det til en spesifikk sansemodalitet, og i tilfelle hvilken?

Stern må tilskrive barnet språklig kompetanse for at det skal kunne forventes å forstå utsagnet. Slikt sett er barnet «i språket» allerede. Følgelig kan det vanskelig være i en *vedvarende* «global» tilstand hinsides språket som Stern postulerer.

Vi kan med andre ord la oss overbevise av Sterns eksempel så lenge vi holder fokus på forholdet mellom spedbarnet og lyset på veggen. Straks vi flyt-

ter fokus over på samhandlingen mellom to mennesker som forstår hverandre, ser vi at språket vanskelig bare kan være et abstrakt filter som innsnevrer opplevelsen. Dersom barnet forstår språklige utsagn og andres intensjoner med dem, må vi – dersom vi skal følge Stern – anta at barnet *både* kan oppleve globale følelsesmessige kvaliteter, inneha språklig kompetanse og gjøre seg språkbaserte tanker på samme tid. Vi kan ytterligere se eksemplets svakhet dersom vi ganske enkelt bytter ut objektet utsagnet omhandler og lar det være «se hvor brun jeg er blitt». Det synes lite sannsynlig at spedbarnet før dette utsagnet bare opplever personen i lys av varme, intensitet, form, glede og andre globale kvaliteter for så å fokusere direkte på synssansen og brunfargen. Snarere synes både eksperimentell spedbarnsforskning og generell psykoanalytisk utviklingsteori å tyde på at det for barnet fra svært tidlig alder vil inneha forventninger om samhandling og at det vil være av vesentlig betydning *hvem* som snakker (Gopnik & Meltzoff, (13), Trevarthen, (14), Alvarez, (15)). Stern (10) hevder også selv at spedbarnets forventninger om samhandling er preverbalt representert som «Representations of Interactions that have been generalized» (s. 97). Når det gjelder å forholde seg til andre, kan altså ikke språket alene ha den strukturerende funksjon som Stern tilskriver det, fordi barnets opplevelse her *allerede* er strukturert. Når Stern også viser til at disse representasjonene utgjør bakgrunn for forventninger om samhandling, er det vanskelig å forstå hvordan den globale amodale flytende psykiske tilstand *alene* kan være det karakteristiske for spedbarnets væren.

Dersom vi nå vender tilbake til eksemplet med det gule lyset, kan vi videre spørre om hva vi må legge til grunn for å anta at det er det som Stern betegner som tertiære perseptuelle kvaliteter (fargen gult) som spedbarnet etter å ha hørt utsagnet lar bli gjenstand for oppmerksomhet. Vi kan tenke oss at utsagnet fremkommer mens den voksne bøyer seg ned til spedbarnet og peker mot veggen og lyset. For at utsagnet skal ha den effekt Stern tilskriver det, forutsettes i så fall kunnskap om gester, og at spedbarnet er i stand til å differensiere mellom veggen og fargen gult, da det vitteilig er veggen med det gule lyset det pekes på. Det må også forutsettes at spedbarnet har et begrep

om farger for at utsagnet skal bli meningsfylt. Når Stern tar for gitt at et spedbarn forstår utsagnet fra den voksne, må han altså tilskrive barnet en rekke ferdigheter vedrørende kommunikativ kompetanse, situasjonsforståelse og mer spesifikt fargeordninger. Vi kan si at spedbarnet forstår utsagnet med bakgrunn i det Wittgenstein (16) kaller en livsform. Når barnet og den voksne begge forstår hva som menes med ordet gult i situasjonen, er det fordi de inngår i det Wittgenstein kaller et språkspill hvor ordet gult får mening i lys av den sosiale kontekst utsagnet fremkommer i, dvs. gjennom den særskilte måten barnet og den voksne er sammen på. Ut fra Wittgenstein kan vi hevde at Stern mangler en tematisering av denne særskilte meningsdimensjonen som er nødvendig for å forstå de vesentlige forhold ved samhandlingen. Meningsdimensjonen fremkommer likevel i Sterns eksempel ved at han implisitt må tilskrive spedbarnet et nivå av kommunikativ kompetanse parallelt med at det er i et amodalt globalt erfaringsmodus. Dersom et slikt nivå av differensiering og kompetanse er mulig å inneha for et spedbarn, samtidig som det kan oppleve verden på en global amodal måte, synes det vanskelig å finne argumenter for at denne fleksibiliteten og muligheten til å oppleve verden både språklig og amodalt skulle forsvinne ved at de ekspressive språklige ferdigheter utvikles.

Vi kan nå oppsummere den foreløpige diskusjon ved å hevde at det kan reises en rekke teoretiske innvendinger mot Sterns (10) påstander om forholdet mellom språk og psyke. Det synes ikke å foreligge gode argumenter for å påstå at språkforståelse og språkbruk som en hovedregel setter til side amodale globale kvaliteter ved opplevelsen. Videre er det med bakgrunn i Sterns egne eksempler blitt argumentert for at språkforståelse og språkbruk ikke med nødvendighet fører til at selvet splittes i to atskilte erfaringsmodi, den språkbaserte og den amodale. Hvordan kan forholdet mellom språk og psyke forstås dersom vi *ikke* legger til grunn en slik spaltning av selvet? Vi skal i det følgende gjøre rede for en psykoanalytisk teori hvor en spaltning av selvet, som den Stern postulerer, blir vurdert som et patologisk avvik fra den normale integrerte opplevelse.

«*Dei mjuke ord*»¹

For at deltakernes handlinger i Sterns eksempel skal gi mening, må altså spedbarnet tilskrives en på forhånd gitt kommunikativ kompetanse. Hva innebærer så dette med tanke på hvordan vi, på en annen måte enn Stern et al. (1), kan forstå forholdet mellom språk og psyke? I det minste innebærer det at vi må ta utgangspunkt i den fellesforståelse og fortrolighet som denne kommunikative kompetanse forutsetter når vi ønsker å forstå hvordan barnet introduseres for og forholder seg til en fellesmenneskelig språklig verden. Innenfor psykoanalysen står Loewald (17, 18), med sin bakgrunn som student hos filosofen Heidegger, for en annen tilnærming enn Stern når det gjelder hvordan denne prosessen kan foregå. Loewald (17) tar utgangspunkt i det kliniske faktum at mødre allerede fra fødselen, og sannsynligvis også under svangerskapet, snakker til sitt barn: «...the sounds, tone of voice, and rythm of speech are fused within the apprehended global event. One might say that while the mother utters words, the infant does not perceive words but is bathed in sound, rythm, etc., as accentuating ingredients of a uniform experience. The distinction between sounds as ingredients of total occurence, and what the heard sounds refer to or signify – this is a slowly developing achievement to which we apply the term secondary process. This is true also for sounds, «words» uttered by the growing child himself» (s. 187).

I motsetning til Stern (10) ser altså Loewald (17) språkbruk og språkforståelse som prosesser som ikke med nødvendighet fører til en spaltning av psyken. Loewald er derimot ikke fremmed for at noe slikt kan inntreffe, men da som en del av en patologisk utvikling. I en alminnelig sunn utvikling kommer ikke «språket» plutselig inn i rommet og «deler opp» spedbarnets globale opplevelse, men er der fra fødselen av som en integrert del av spedbarnets relasjonelle liv. Språkets referansefunksjon utvikles derfor gradvis etter som barnet lærer å forstå og bruke språk innenfor et kommunikativt felleskap.

1) Fra et dikt av Per Sivle.

Loewald skiller mellom språk i primærprosesstenkning og språk i sekundærprosesstenkning. Primær- og sekundærprosess blir av Loewald ikke betraktet som absolutte størrelser, men snarere som betegnelser som viser til særskilte kvaliteter ved et psykisk forløp hvor tilstedeværelsen av den ene kvaliteten ikke utelukker den andre. Mens språket i primærprosess hovedsakelig får en funksjon hvor det vekker følelser og får oss til å handle (evocative function), blir det i sekundærprosess gitt en mer representerende funksjon. Psykisk helse blir av Loewald forstått som et gledfullt samspill av disse prosessene.

På tross av at Stern (10) og Loewald (17) synes å ha svært ulike forståelser av språkets psykologiske funksjoner, fremhever begge det poetiske språket som det som kan binde sammen henholdsvis primærprosesser med sekundærprosesser og den amodale opplevelse med den språkbaserte. Stern (10) skriver: «... the perception of certain works of art are designed to evoke experiences defying verbal categoration. Again, work of the symbolist poets serve as an example of the latter. The paradox that language can transcends words is perhaps the highest tribute to the power of language. But those are the words in poetic use. The words in our daily lives more often do the opposite and either fracture amodale experience or send it underground» (s.176-177).

Stern ser altså det evokative eller affektive aspekt av språket som et særtilfelle, til forskjell fra det mer livløse dagligspråk som for ham synes å være språkets essens. I motsetning til dette skriver Loewald (17) om det evokative aspekt ved språket: «We are dealing then with words, not insofar as they refer to or are linked with things, but as embodying and summoning things and experiences, as bringing them to life. The relation of reference or signification, from this perspective, is merely a pale reflection, a faint echo, a highly derivate form of that original power of words to conjure things. This power of words is intimately related to their being physical, sensory-motor events or acts. Poets and those concerned with words as the medium of poetry are keenly aware of this essential condition of words» (s. 200).

I motsetning til Stern hevder altså Loewald at det er språket som samler opplevelsen til et hele (embodying) og så å si frembringer eller tryller fram (conjure) den betydning tingene har for oss i den daglige omgang eller i den bruksammenheng de inngår. Det å tale om andre mennesker og forhold i verden er for Loewald ingen følelsesløs affære. Språket gir verden liv, i betydningen at vi tar med oss de følelser som vi konkret opplevde da vi som spedbarn ble «badet i ord», når vi i dag omtaler verden. I den dagligdagse måten å forholde seg på oppleves ikke ord, beskrivelser av andre eller fysiske forhold, som løsrevet fra hva vi umiddelbart føler for disse. Språkets essens ligger for Loewald i at det gir oss muligheter til umiddelbart både å forstå og føle i de forhold vi står i. Dette er ikke å benekte at språket refererer til noe og at vi kan reflektere over våre opplevelser. Det er imidlertid det evokative dagligspråk som gjør slike refleksjoner og abstraksjoner fra det umiddelbart opplevde mulig.

Når vi finner glede, nytelse, avsky i poesi vil dette, dersom vi følger Stern, kunne skyldes at poesien kan gi oss amodale erfaringer som dagliglivets språk vanligvis utgjør et brudd («fracture») med. I motsetning til dette kan vi med bakgrunn i Loewald (17) hevde at våre opplevelser når vi leser eller hører poesi ikke er fundamentalt forskjellige fra opplevelser i daglig dialog. Snarere kan det tenkes at poesien, når den lar oss føle, gjennom sin form komprimerer og viser essensen i det språk vi i dagliglivet har opplevd og er fortrolige med. «Dei mjuke ord» kan altså gi opplevelser av å bli konkret fysisk holdt (Winnicott, (19)) og slik «gråten stogga.»

Loewald viser at vi kan konseptualisere forholdet mellom språk og psyke uten å anta at språket blir gitt en sekundær status, som noe som kommer i tillegg til den mer kroppsbaserte sansning. Loewalds forståelse impliserer at opplevelsen utgjør et hele, der språk og språkbruk utgjør en integrert del. På dette grunnlaget kan vi også spørre om Stern (10) og Stern et al.'s (1) påstander om at de autentiske og mer grunnleggende aspekter i vårt forhold til andre mennesker er non-verbale. Dette er blitt tematisert av Mitchell (20) som

skriver: «Body-based experiences of self are no more primary than verbal ones; rather, different ways of organising experience are coterminous and in dialectical relationship with each other. It is a mistake to think of one form of experience as more basic or deeper, because experiences are not layered in space; rather, they shift back and forth as forms of selforganization over time: The common subjective sense of greater depth that accompanies some experiences in contrast to other should be understood to derive from their relative spontaneity and freedom from attention to their immediate reception by others in present, not from a deeper origin in some objectively layered psychic structure» (s. 140).

Mitchells resonnement går et steg videre og utgjør ikke bare en kritikk av Sterns tanker om den spaltede psyke. Han imøtegår også Sterns tanker om at en særskilt måte å forholde seg på – den non-verbalt amodale eller non-verbale «implicit relation knowing» (1) – med nødvendighet trenger å bli vurdert som en mer primær eller en dypere måte å forholde seg på.

Med dette som bakgrunn går vi over til å se på den nonverbale vendings konseptualisering av hva som utgjør de mest vesentlige aspekter i forhold mellom mennesker.

Mennesker møtes og følelser reguleres

Den språklige forståelsens betydning i samvær mellom mennesker blir nedtonet innenfor den non-verbale vending i psykoanalysen. Hvilke begreper og forståelsesmåter tilbyr så dette perspektivet i stedet for å forstå menneskelig samhandling? I den nylig debatterte artikkel av Stern et al. (1) gis det uttrykk for at det er i den eksperimentelle spedbarnsforskning forståelsesmåtene, og de meste sentrale begreper, for å forstå menneskelig samhandling kan finnes: «In our view, infant research has simplified consideration of shared implicit relationship by highlighting the fact of affective communication and intersub-

jectivity virtually from the outset of postnatal life (Tronick, 1989; Lachman & Beebe, 1996). Infant and caretaker are seen to be capable of expressing affect and comprehending the affective expressions of the other. This first communication system continues to operate throughout life and has attracted ever more interest in our field under the rubric of the 'non-verbal'» (s. 916).

Vi skal i det følgende forsøke å problematisere påstanden om at det er regulering av dette beskrevne affektive forholdet som er den sentrale aktivitet og motiv i samhandling mellom mennesker: «Mutual regulation of state is the central joint activity» (1, s. 907). For å vise hvilke utslag dette gir i forståelse av dagligdage situasjoner velger jeg å drøfte et eksempel (1):

«...imagine a young child visiting a new playground with his father. The child rushes over to the slide and climbs the ladder. As he gets near the top he feels a little anxious about the height and the limits of his newly emerging skill. In a smoothly functioning dyadic system, he will look to his father as a guide to help him regulate his affective state. His father responds with a warm smile and nod, perhaps moving a little closer to the child. The child goes up and over the top, gaining a new sense of mastery and fun. They have shared inter-subjectively the affective sequence tied to the act. Such moments will occur again in support of the child's confident engagement with the world» (s. 909).

Gitt at vi ønsker å forstå denne troverdige og gjenkjennbare situasjonen best mulig, dvs. at vi ønsker å forstå *hva* som skjedde, hvilke *intensjoner* partene hadde med sine handlinger, samt hva som ble *resultatet* av disse handlingene, er da den fortolkning som blir gjort av Stern et al. god? Eksemplet gir oss inntrykk av et engasjert barn som er glad over å finne en ny rutsjebane. Barnet rammes plutselig av en usikkerhet eller angst vedrørende høyden og grensene for sin egen kompetanse. Vi blir deretter fortalt at barnet så ser på far med det motiv å få regulert sin affektive tilstand. Er det rimelig at det er ut fra dette motiv det ser på far? Dersom den plutselige engstelse skyldes, som Stern et al. selv hevder, høyden på stigen og tvil vedrørende egen klatre-

kompetanse, er det ikke sannsynlig at disse forhold også utgjør grunnlaget for barnets henvendelse mot far; med andre ord at barnets søken mot far primært rommer spørsmål som: «Er du der og passer på meg?», «Er det for høyt, er det farlig?», «Tror du jeg klarer dette?» og *ikke*; «Kan du hjelpe meg å regulere min affektive tilstand?»

Det synes rimelig at barnets affektive tilstand endres som *et resultat av det svar det får fra far*, men dette er i så fall et resultat av en utviklet samhandling snarere enn motivet for å henvende seg til far. Det vurderes med andre ord som lite sannsynlig at barnet i eksemplet på et mer eller mindre bevisst nivå skulle gjøre seg refleksjoner om sin affektive tilstand for deretter å utføre en form for atferd for å få regulert denne.

Stern et al. (1) gir uttrykk for at situasjonen på lekeplassen er non-verbal i betydningen at den utgjør et eksempel på at et barn får endret sin implisitte relasjonelle kunnskap («implicit relational knowing»). Hva består så denne kunnskapen av i dette tilfellet? Vi får vite at barnet får regulert sine følelser og at partene intersubjektivt har delt en affektiv sekvens. Dette kan gi indikasjoner på at barnet har fått kunnskap om hvordan det kan få regulert sine følelser. Samtidig gir Stern et al. uttrykk for at denne situasjonen støtter opp om barnets tillitsfulle engasjement i verden. Det er her uklart hva som menes med begrepet verden. Skal begrepet verden forstås som det sted barnet får regulert sine følelser, eller viser begrepet om verden til forhold som har mening? Dersom vi tar i bruk en dagligdags fenomenologisk forståelse av verden som bestående av blant annet lekeplasser med «høye» sklier, ferdigheter samt tiltro og usikkerhet vedrørende disse, gir imidlertid ikke Stern et al.'s teori om følelsesregulering noen holdepunkter for hvordan barnets forhold til denne verden skulle endres. Ifølge teorien har barnet fått regulert sine følelser, men det sies ingenting om hvordan disse følelsene knyttes til en utvidet forståelse av de meningsbærende elementer i den sosiale situasjonen. For Stern et al. tematiserer ikke innholdet, hva situasjonen handler om, eller hva som gjør at partene forstår hverandre.

Vi kan også spørre oss hvor non-verbal samhandlingen egentlig er. Barnet ser på far, og han nikker og smiler – med den følge at barnet våger å ta rutsjebanen. Vi kan ut fra dette anta at barnet har en intensjon med å søke far, og at den måten barnet ser på far i lys av den totale situasjon av ham blir tolket som et tegn på at barnet er engstelig. Videre blir fars smil og nikking med hodet både intendert av far, og av barnet forstått som et uttrykk og forsikring om at dette går bra. Vi kan altså tolke hele sekvensen som bestående av tegn som utgår fra og får mening i den konteksten partene befinner seg. Vi kan også forstå disse tegn som kulturelle uttrykk, dvs. at de i andre kulturer kunne ha hatt en annen betydning og derved blitt tolket annerledes av barnet. Dette kunne i sin tur gitt et annet utfall hva gjelder om barnet følte seg trygg nok til å fortsette. Hvis vi betrakter hele sekvensen som bestående av kulturelle tegn melder spørsmålet seg om de meningsbærende forhold i samhandlingen ville vært vesentlig endret dersom barnet så på far og spurte «Går det bra» og far svarte «Ja du klarer det». Vi kan altså betvile om det med nødvendighet er slik som Stern et al. hevder at denne typen samhandling omhandler kunnskap som er «representated non-symbolically» (s. 905).

Tar vi utgangspunkt i at samhandlingen mellom far og barn består av tegn som medfører at partene forstår hverandre og at barnet blir trygget i sitt forsett, ser vi hvordan Stern et al.'s tanker om følelsesregulering som det sentrale aspekt ved samhandlingen står i et avhengighetsforhold til at partene allerede forstår hverandre. Stern et al. må altså legge til grunn at barnet fortolker fars smil som en bekreftelse på at han forstår dets usikkerhet og at han mener det går bra. Dette er forhold som er mer primære i betydningen at de med nødvendighet må foreligge for at følelsesregulering skal finne sted. Med andre ord *må en forstå og bli forstått før en blir regulert*. Det finnes ikke grunnlag for å hevde at Stern et al. ikke er klar over at det som kommuniseres fra far for barnet må ha et innhold og være relatert til dets tidligere henvendelse mot ham. Det kan imidlertid synes rimelig å hevde at dette er forhold som uten begrunnelse blir vurdert som mindre betydningsfulle og derfor er fraværende i Stern et al. sin teori.

Om mangelen av mening

Hva kan grunnen være til at meningsaspektet ved samhandlingen ikke får plass innenfor den non-verbale vending i psykoanalysen? En mulig tolkning kan være at denne tradisjonen ikke lenger lar den kliniske situasjon være den kunnskapsmessige basis, men i stedet lar det eksperimentelle forskningsdesign være retningsgivende for hva som skal kunne gjelde som god og formålstjenlig klinisk kunnskap. Det er mulig at en på denne bakgrunn gjør et reduksjonistisk grep ved at en lar et enkeltstående aspekt som lar seg måle instrumentelt, utgjøre det sentrale aspekt av *enhver* samhandling. Et eksempel kan være avlesning av følelsesregulering ved at en måler fysiske endringer i kroppen hos spedbarn som i eksperimentelle design blir plassert i ulike situasjoner. Innenfor eksperimentell spedbarnsforskning finner en også igjen Stern et al.'s forkjærlighet for tekniske metaforer som regulering (regulering av vassdrag m.m.). Dette medfører at man ureflektert skriver i et språk som forteller om prosesser, men at det samtidig ikke redegjøres for hva som prosesseres. Eksempelvis hevder Stern et al. at følelser reguleres, men går ikke inn på hva de samme følelsene omhandler. En teori som ikke lar følelser være *følelser vedrørende noe* og betrakter dem som en mengde kjemisk substans som kan reguleres på samme måte som en elv, blir nødvendigvis også problematisk som utgangspunkt for terapeutiske tilnærminger hvor en har til hensikt å forsøke å *forstå* følelser.

Når Stern et al. (1) gjennomgående tar i bruk begreper fra den eksperimentelle spedbarnsforskningen og hevder at de meste sentrale forhold mellom mennesker utspiller seg hinsides overførings- og motoverføringsforholdet, markerer de et skille fra den øvrige psykoanalytiske tradisjon. Innholdet i de psykoanalytiske begreper har alltid stått i et dialektisk forhold til en klinisk praksis som siden Freud har vært i kontinuerlig bevegelse og endring. Det gjelder teknikk og det gjelder hvilke pasientgrupper som er blitt forsøkt forstått og behandlet. Selv så bærende begreper som overføring og motoverføring har alltid vært, og vil av denne grunn alltid være, i endring og utvikling for der-

ved bedre å kunne fange opp den kliniske situasjons nyanser. Å validere disse begrepene blir derfor, slik Kvale (21) har påpekt, å stadig stille nye spørsmål vedrørende om de gir oss tilstrekkelig forståelse av de fenomen vi ønsker å tematisere. Med den eksperimentelle spedbarnsforskning som basis henter Stern et al. ut begreper som har en langt mer statisk karakter, fordi det er eksperimentets krav til operasjonalisering med tanke på replikasjonsstudier – samt dets forsøk på å «rendyrke» sosiale fenomen – som begrepene springer ut av. Dette gir også begrepene en svært deskriptiv karakter, noe som gjør at spørsmålet om mening kommer i bakgrunnen. En tematisering av meningsinnholdet i samhandlingen ville fremtvunget en refleksjon over hva partene formidler til hverandre, noe som i sin tur ville ha nødvendiggjort en sterkere fokusering på språkets rolle enn det vi i dag finner innenfor det non-verbale perspektiv i psykoanalysen.

Psykoanalysen har alltid beskjeftiget seg med mening – det å søke å forstå det uforståelige – det vi ikke ønsker å vedkjenne oss eller det som vi ikke makter å tenke i forhold til oss selv og i vårt forhold til andre. Dette er aspekter som sjelden tematiseres i den psykoanalysen Stern et al. presenterer oss for. Deres tekst får til tross for dette anerkjennelse som et sentrale bidrag ved at det gjøres til gjenstand for debatt i «The International Journal of Psycho-Analysis». Hva kan være grunnen til dette? I det følgende vil det bli presentert en mulig forståelse av dette forhold.

Den non-verbale retorikk

Stern et al. (1) fremhever at det kreves noe mer enn psykoanalytiske tolkninger for å oppnå en terapeutisk endring. Det er imidlertid vanskelig å drøfte artikkelforfatternes forståelse av tolkningen, og derved også språkets betydning i psykoterapi, da de i sin tekst aldri gir noen klar definisjon av hva en tolkning er, men skriver: «Historically, interpretation has been tied to intra-

psychic dynamics rather than to the implicit rules governing one's transactions with others. This emphasis is currently shifting» (s. 905).

Gjennomgående i teksten synes Stern et al. å ligge tett opp til noe som likner en egopsykologisk forståelse av begrepet tolkning. Terapeuten tenkes her gjennom tolkninger å avdekke det nevrotiske intrapsyriske forsvar slik at de fortrenge ønskene og skyldfølelsen knyttet til disse blir bevisst for pasienten (22). Stern et al. synes å fastholde et slikt syn på tolkninger på tross av at de selv, som i det viste sitatet, gir uttrykk for at dette synet er i endring. For egen del kan vi legge til at det innenfor den uavhengige engelske tradisjonen i psykoanalysen har vært et annet syn på tolkninger i det minste de siste femti år. Det er eksempelvis vanskelig å finne holdepunkter hos Winnicott, som artikkelforfatterne også refererer, for Stern et al.'s syn på tolkningen. Hos Winnicott (19) finner vi en bevegelse bort fra en forståelse av tolkninger, som noe som bare gir pasienten innsikt, mot en forståelse av tolkninger som ut-sagn som tematiserer terapeut-pasient-forholdet og legger situasjonen til rette, for at pasienten både emosjonelt og kognitivt skal kunne bruke terapeuten («the use of the object») til å utvikle sitt sanne selv.

Stern et al. går ikke inn på hva andre forfattere mener med begrepet tolkning og hvilke endringer de selv mener er i ferd med å skje når det gjelder forståelsen av begrepet. Selv om forfattere som Bollas (23), Mitchell (20), Gill (24), Sandler (25) og Stolerow og Atwood (26) figurerer i Stern et al.'s tekst blir deres forståelse av hva en tolkning er, aldri redegjort for. Dette er forfattere som målbærer et helt annet syn på tolkning enn det Stern et al. gjør. Deres forståelse av tolkningens betydning i psykoterapi blir imidlertid aldri tematisert annet enn indirekte, ved at Stern et al. gir uttrykk for at det oppstår et problem dersom definisjonen av begrepet tolkning blir for «vid». Uten å nevne navn skriver de: «A problem with this inclusive view of interpretation is that it leaves unexplored what part of the enlarged interpretative activity is actually something more, and what part is purely insight via interpretation» (27).

Sitatet kan forstås dithen at Stern et al. mener at andre sentrale forfattere innenfor psykoanalysen, med en annen forståelse av tolkning enn Stern et al.'s egen, kanskje ikke arbeider med tolkninger i det hele tatt, men like gjerne med det som Stern et al. beskriver som «*something more*». Når Stern et al. markerer tolkningens avgrensede betydning gjennom betegnelser som «*something more than the strict interpretation*» (s. 914), og «*a sterile interpretation*» (s. 914) uten at de utdyper sin egen, de psykoanalytiske tradisjoners eller de nevnte forfatteres bruk av begrepet, er det vanskelig å se deres forsøk på avgrensning som noe annet enn en særskilt form for retorikk. Ved denne avgrensingen av begrepet oppnår forfatterne at «mengden» av terapeutiske aktiviteter som kan karakteriseres som «*something more*» øker. Denne «mengden» av terapeutiske aktiviteter blir ikke mindre av at artikkelforfatterne plasserer tolkninger i det de betegner som et bevisst verbalt domene løsrevet fra særskilte kvaliteter ved relasjonen: «*First we make a distinction between therapeutic changes in two domains: the declarative, or conscious verbal, domain; and the implicit procedural or relational domain*» (s. 904).

Det er denne påstanden om at psykoterapeutisk endring meningsfullt kan forstås gjennom å ta utgangspunkt i to ulike domener, hvor det verbale er atskilt fra det relasjonelle, som utgjør den non-verbale vendingens radikalitet. Ved på denne måten å skille språklig forståelse og språkbruk fra hva som kjennetegner vår måte å forholde oss til andre, følger Stern et al. Sterns (10) tidligere postulater om forholdet mellom språk og psyke, hvor språket tenkes å fremmedgjøre oss fra våre opplevelser og vår faktiske måte å forholde oss til andre. Oppdelingen i de atskilte domenene kan også betraktes som en generell tendens innenfor den non-verbale vending til å danne noe som likner en ny fakultetspsykologi. Menneskets opplevelser og handlinger deles inn i domener og kategorier uten at det blir gjort rede for hvordan disse henger sammen. Dette er en innvending som Stern et al. (27) i sitt svært korte svar til sine kritikere finner plass til: «*We recognize the tension between a reductionist viewpoint and grasping the gestalt. Nevertheless we feel it is useful to*

think about distinctions. Finding the right level of description, one that captures the wholeness but also distinguishes and integrates the distinct component process, is what we all are struggling with. We believe you all can see the need for disaggregating the different phenomena/activities».

Selv om det rent teoretisk kan tenkes å være formålstjenlig å operere med slike skiller er det et faktum at opplevelsen fenomenologisk betraktet utgjør et hele. Det er denne meningsfulle totaliteten Stern et al. synes å mangle begreper for. Eksempelvis kan de tolkes dithen at terapeuter, og derfor muligens alle mennesker, kan forholde seg vekselvis til det ene eller det andre av de domener de postulerer: «During a traditional interpretation involving transference material, the therapist as a person, as he exist in his own mind, is not called into the open and put into play. Nor is the shared implicit relationship called into the open for review» (1, s. 914).

Stern et al. gir her uttrykk for at ethvert menneske kan forholde seg til andre uten å vise noe av det som særpreger dem som personer. Sitatet kan tyde på at Stern et al. sin forståelse av intersubjektivitet er noe forskjellig fra slik begrepet vanligvis blir brukt som en grunnkategori ved den menneskelige væren (28). Med dette mener jeg at sitatet kan tyde på at intersubjektivitet er noe terapeuten kan velge seg bort fra gjennom å tolke på en «steril» måte. De synes altså å tro, som Levine (3) i den påfølgende Internett-debatten fremhevet, at «there could be some moments between analyst and patient that were not intersubjective».

Vi kan reise spørsmålet om hva grunnen kan være til at Stern et al.(1) ikke diskuterer nyere forskning på det felt de skriver om. Tydeligst blir dette når de fremhever at for at et utsagn skal kunne bidra til endring i det relasjonelle domene må det forutsettes at dette utsagnet, til forskjell fra en tolkning, er en «response with a personal signature that shares the analyst's subjective state (affect, phantasy, real experience etc.) with the patient» (s. 912). På dette punktet fremstiller forfatterne seg som genuint nytenkende og viser ikke til

noen andre enn seg selv som målbærere av slike synspunkter. Dette er bemerkelsesverdig da en rekke av de forfatterne som inngår i artikkelens referanseliste har drøftet det samme forholdet inngående (Bollas, (23); Ehrenberg, (29); Gill, (24); Mitchell, (20)). Av disse hevder eksempelvis Mitchell ut fra en forståelse av intersubjektivitet som en grunnkategori ved det å være menneske, at det å si noe alltid viser aspekter av hva som særpreger terapeuten. Den av Stern et al. sine refererte, men ikke presenterte forfattere som kanskje har høstet mest interesse for sin tematisering av terapeutens subjektivitet og som det ofte refereres til når temaet drøftes er imidlertid Bollas (23). Stern et al. refererer til Bollas sitt begrep om det «utenkte kjente», uten nærmere redegjørelse, som en parallell til deres eget begrep «implisitte relasjon», men utelater altså gjennomgående å referere hans syn på tolkning og terapeutens subjektivitet. Bollas redegjørelser for ekspressiv bruk av motoverføringen blir heller ikke drøftet, da Stern et al. inntar det standpunkt at all bruk av motoverføring som grunnlag for psykoanalytiske tolkninger faller utenfor deres forståelse av hva en slik tolkning er.

Det som kjennetegner Bollas, så vel som de andre forfatterne som ikke blir referert når Stern et al. nedtoner den språklige tolknings betydning, er at de alle fremhever Stern et al.'s poeng om terapeutens «personal signature» som et sentralt og nødvendig aspekt ved enhver tolkning og ethvert utsagn. De legger imidlertid til at ethvert utsagn, også de som Stern et al. holder for å være «sterile tolkninger», kan virke endrende på alle relasjonelle aspekt av det terapeutiske forholdet. Med bakgrunn i en drøfting av synspunkter som er blitt fremhevet av blant annet de nevnte forfattere oppsummerer Aron (30): «Speech always serves more purposes than simply to communicate; speech always is, in addition, a form of action. When we speak, we act on the person spoken to. The implication here is that interpretation cannot be seen simply as in the service of communicating information or knowledge to the patient; rather, interpretation is itself an interpersonal act» (s. 107).

Vi har nå påvist at Stern et al. (1) utelater sentrale teoretiske nyvinninger med den følge at de ikke trenger å drøfte sine tatt for gitte standpunkter. Denne strategien får dem på det kliniske området til å framstå som mer nytenkende enn de faktisk er. Den interesse Stern (10, 11) og Stern et al. er blitt møtt med, kan altså skyldes deres evner til å dra veksler på generell psykoanalytisk teori uten å referere denne, samtidig som de distanserer seg fra den samme tradisjonen både eksplisitt og gjennom ny begrepsbruk. Dette innebærer imidlertid ikke en avvisning av at Stern et al.'s begreper kan bidra til økt forståelse og synliggjøring av særskilte forhold ved et klinisk fenomen. For å gjøre en vurdering av dette kreves en drøfting av de implikasjoner deres tilnærming har for klinisk praksis. En mulig måte å gjøre dette på er å ta utgangspunkt i en av deres egne kasusillustrasjoner.

Det dragende blikk

Stern et al. beskriver en kvinne, Molly, som har søkt behandling grunnet negativt selvbilde knyttet til egen kropp. Molly har fortalt at hun som barn ble bedt om å danse for sine foreldre, og at de da beundret hennes sunne kropp til forskjell fra søsterens som var angrepet av polio. Molly starter timen med å snakke om;

«...body things and associated having feelings of sexual excitement and a flash of anger at the analyst on her way to the session. 'I have the image of you sitting back ...and watching me from some superior position...' Later in the session she recalled her parents watching her dance and wondered if there were some sexual excitement in it for them, too, 'if they wanted it too'. There followed a long discussion of her body experience, including physical examinations, fears there was something wrong with here body and body sensations. Then after a prolonged silence, Molly said, 'Now I wonder if you are looking at me'.

The analyst felt taken aback, put on the spot. Her first thought was whether to remain silent or say something. If she were silent, would Molly feel abandoned? Repeating Molly's statement – 'you wonder if I'm looking at you' – seemed awkward and distancing. The analyst's responding with a remark of her own, however, felt risky. The sexual implications were so intense that to speak them seemed to bring them close to action. Noting her own discomfort and trying to understand its source, the analyst identified the related issue of dominance and realized that she felt as if she were being invited either to take the 'superior position' or submit to Molly. At this point in her considerations, she suddenly felt free to be spontaneous and communicate to Molly her actual experience. 'It kind of feels as if you are trying to pull my eyes to you', she said. 'Yes', Molly agreed, with avidity. 'It's a mixed thing', said the analyst. 'There is nothing wrong with the longings', Molly replied. 'Right', the analyst agreed. 'The thing is, it takes two to manage', Molly said. 'Certainly at first', the analyst replied. 'That's what I was thinking...It's nice thinking about this now...and I actually am able to feel some compassion. 'For yourselves?' the analyst asked. 'Yes', Molly answered. 'I'm glad', the analyst responded» (s. 913-914).

Denne kliniske vignetten er ment å illustrere terapeutisk endring som finner sted i det implisitt prosedurale nonverbale relasjonelle domene. Stern et al. gir uttrykk for at vignetten viser at et interubjektivt møte fant sted, fordi analytikerens brukte sitt indre til å forstå pasienten og til å fastholde det klinisk viktige øyeblikket gjennom å respondere spesifikt og ærlig at «det føles som om du prøver å dra blikket mitt til deg». Videre fremhever de at terapeutens svar til Molly kjennetegnes ved sin autenticitet til forskjell fra ulike teknisk adekvate responser som utelater analytikerens subjektivitet, som for eksempel «is this the way it was with your parents?» Eller «tell me what you imagined», etc. (s. 914). Stern et al. legger til grunn at det som utspiller seg mellom Molly og hennes terapeut skjer løsrevet fra eller atskilt fra overførings-/ motoverføringsdynamikken.

Som tidligere nevnt blir Stern et al. kritisert for å nedtone overførings-/ mot-overføringsdynamikken i terapi (2), (4). Anthi refortolker i internettdebatten dette kliniske kasus og hevder at «...the patient is repeating a specific behaviour pattern and 'complex' in a new context 'here and now' and is experiencing that an essential aspect of her behaviour is understood by the analyst. The analyst has become an object invested with transference phantasies/affects. The transference is not at a minimum; on the contrary it is maximised.» (2).

Videre i debatten problematiserer Levine (3) og Bermann (31), den sistnevnte ut fra sin egenanalyse, Stern et al. sitt skille mellom det tekniske og det personlig autentiske. Det å anta et slikt skille er en sentral innvending mot hele den psykoanalytiske utdanning da denne baserer seg på en emosjonell læring hvor det tekniske tenkes personliggjort.

Et forhold som ingen av kritikerne eksplisitt tematiserer er imidlertid hvordan Stern et al., i tråd med Stern (10, 11), mener at den kliniske endring vi i kasuset er vitne til skjer i et implisitt proseduralt non-verbalt relasjonelt domene. Hvordan kan Stern et al. innta et slikt standpunkt når vi alle kan lese at Molly og terapeuten snakker sammen? Vi kunne forsøke å fortolke Stern et al. til å mene at det kanskje bare er resultatene av samtalen som kan avleses som en endring i dette non-verbale domene, og ikke selve prosessen frem til dette punkt. Det foreligger imidlertid ingen holdepunkter for denne tolkningen. Snarere synes Stern et al. å mene at både det som virker endrende og det som endres er non-verbale prosesser.

Spørsmålet er derfor hvorvidt kasuset meningsfullt kan forstås som å illustrere endringer i et implisitt proseduralt nonverbalt relasjonelt domene? Vi ser umiddelbart at det å skru ned lyden «ørepropp-metoden» på et videoopptak i denne sammenheng ikke ville være en ideell situasjon for et førsteinntrykk (11). Uansett om vi følger Stern og merker oss blikk, sittestillinger eller gester på et slikt opptak, vil vi med liten sannsynlighet kunne få tak i det særskilte

ved terapeutens svar på Mollys spørsmål. Stern et al. synes oppmerksomme på en slik innvending når de i teksten sin gjør rede for at de er klar over at voksne pasienter, til forskjell fra spedbarn, snakker når de er i behandling. Like fullt synes dette bare å være en ulikhet som eksisterer på «overflaten» i Stern et al. sitt teoretiske univers. De skriver: «The verbal content should not blind us to the parallel process of moving along towards an implicit intersubjective goal» (s. 910).

De synes med andre ord å mene at det implisitt intersubjektive finnes bak språket, og at språket ikke må blinde oss for dette forhold. Hvordan kan vi så forstå kasuset i lys av dette? Kan den bakgrunn som Stern et al. søker, fremkomme uten en forutgående analyse av meningsinnholdet i terapeutens svar til Molly? Er det nødvendig å søke bak dette utsagnet dersom en analyse av utsagnetns mening er tilstrekkelig både for pasienten og for oss når vi forsøker å forstå hva som skjer?

Hva kjennetegner så utsagnet? Det innledes med at «det føles som om». Terapeuten formidler med dette at hun har følelser, og at disse følelsene meningsfullt kan uttrykkes og forstås gjennom et bilde. «Føles som om» utgjør ikke en fastholdt påstand om at noe er slik eller slik, men kan betraktes avhengig av måten det utsies på, som en invitasjon til undring gjennom at terapeuten tilkjenner at hun ikke er helt sikker på hva som er kommunisert fra pasienten. Terapeuten sier videre at «du prøver å», noe som tilkjenner at pasienten tilskrives et ønske, eller en intensjon. Sammen med det innledende «som om» åpnes det for at denne tilskrevne intensjonen kanskje ikke er gjenkjennbar for pasienten, men skyldes terapeutens undring over sine følelser og ikke hans/hennes viten om pasienten. Kort sagt vil utsagnetns innledning, avhengig av dets formmessige kvaliteter, som Stern et al. overraskende ikke drøfter, kunne betraktes som et prøvende og åpent utsagn som inviterer til videre dialog og utforskning.

Utsagnet avsluttes med «dra blikket mitt til deg» («pull my eyes to you»). Konkret oppfattet, eksempelvis av en paranoid psykotisk projiserende pasient, kunne utsagnet blitt tolket som «noen vil dra mine øyne ut». Dette fremhever jeg for å illustrere at utsagnet, forstått konkret, kan innbefatte en total invasjon av selvet hvor en blir fratatt muligheten for et eget syn på verden overgitt til hva den andre i sin omnipotens lar en se. Helvete er i så måte den andre. Men for Molly er det ikke slik. For henne inntar utsagnet en *poetisk karakter*. Det fanger inn intensiteten i overføringen samtidig som det fritar Molly for hennes indre trang til å handle, til å kreve å bli sett for derved å *være til* og føle seg levende i livsdansen. I tråd med Loewald (17) kunne vi si at utsagnet gjennom sin doble karakter forener primærprosesser og sekundærprosesser. Følelsene ageres ikke ut eller fortrenkes, men gis mening og gjøres forståelige, slik at Molly friere kan forholde seg til dem. Utsagnet samler Molly's opplevelse til et hele – «embodying», som Loewald (17) benevner det.

Hvordan utsagnet er bærer av kondensert mening, vises også ved at partene i den påfølgende dialog ikke stiller spørsmål ved hva som ble ment med det. Både Molly og terapeuten forholder seg ut fra en erfaring av at utsagnet sier noe sant om de følelser og intensjoner som utspiller seg mellom dem.

Jeg vil hevde at selv en slik skisseaktig analyse av det klinisk sentrale utsagn gir bedre mening når det gjelder å forstå hva som skjer i denne kasusillustrasjonen enn å postulere uobserverbare «underlying functions» ((1), s. 910) som har mye til felles med funksjonsbeskrivelser i en helt annen sosial situasjon og en helt annen kunnskapstradisjon; spedbarnets atferd i et eksperimentelt oppsett. Oppsummert synes jeg det foreligger grunnlag for å hevde at Stern et al. sine forståelsesmåter for hva som skjer i den kliniske situasjonen tilfører lite nytt i forhold til begreper og forståelsesmåter som allerede foreligger i et mer opplevelsesnært språk. Et eksempel er Bollas' begrep om «det utenkte kjente» til forskjell fra «implisitt prosedural nonverbal kunnskap». (Stern et al. (1)). Denne begrepsmessige og forståelsesmessige svakhet

tydeliggjøres også av at en enkel analyse av meningsinnholdet, synes både tilstrekkelig til, og kanskje også bedre egnet til, å forstå utsagnets kliniske implikasjoner.

Sammenfatning

Jeg har forsøkt å sette Stern et al. (1) sin tekst inn i en større sammenheng ved å lese den som et uttrykk for en non-verbal vending i psykoanalysen. Med utgangspunkt i eksempler fra ulike sosiale situasjoner ((10), (11), (1)) og kliniske kasus fra Stern et al. er sentrale standpunkt innenfor dette perspektivet blitt drøftet. Det er blitt hevdet at det foreligger få holdbare argumenter for å konseptualisere språk og språkbruk som noe som fremmedgjør i forhold til opplevelser av selv, affekt og ens faktiske forhold til andre. Med utgangspunkt i Loewald (18) er det blitt forsøkt vist hvordan språk og språkbruk snarere kan forståes som en integrert del av menneskets relasjonelle liv. Basert på et slikt standpunkt er det blitt reist tvil om det finnes gode argumenter for Stern et al. sin påstand om at nonverbal regulering av affekter er det sentrale forhold og motiv for handling mellom mennesker. Etter å ha forsøkt vist at den nonverbale vending synes å gjøre bruk av en særskilt retorikk vedrørende presentasjonen av nyere forskning, refortolkes det sentrale kasus i Stern et al. sin tekst. Det er blitt argumentert med at det her, og gjennomgående innenfor den nonverbale vending, er et fravær av begreper som kan hjelpe oss å forstå hvordan de ulike domener i menneskets opplevelse kan virke sammen og utgjøre et hele. Kort sagt er det blitt hevdet at det mangler en forståelse av meningsaspektet i menneskelig samhandling, innenfor den non-verbale vending.

I skyggen av det gule lyset finnes altså et slikt meningsaspekt som utgjør det ofte tatt for gitt grunnlaget for at vi kan dele en opplevelse av det.

Litteratur

1. Stern, D.N., L.W. Sander, J.P. Nahum, A.M. Harrison, K. Lyons-Ruth, A. C. Morgan, N. Bruschiweiler-Stern & E. Z. Tronick. Non-Interpretive Mechanisms in Psychoanalytic Therapy. The 'something more' than interpretation. *International Journal of Psycho-Analysis* 1998; 79: 903-921. .
2. Anthi, P.R. Contribution. Discussion Group. (<http://www.ijpa.org/>). 1998.
3. Levine, H.B. Contribution. Discussion Group (<http://www.ijpa.org/>). 1998.
4. Ponsi, M. Contribution. Discussion. Group. (<http://www.ijpa.org/>). 1998.
5. Santala, O.P. Contribution. Discussion Group. (<http://www.ijpa.org/>). 1998.
6. Sandler, J. On the structure of internal object relations. *Psychoanalytic Inquiry* 1990; 10: 163-181.
7. Frie, R. Psychoanalysis and the linguistic turn. *Contemporary Psychoanalysis* 1999; 35: 673-697.
8. Rorty, R. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1979.
9. Lacan, J. *Ecrits*. New York: Norton, 1977.
10. Stern, D.N. *The Interpersonal World of the Infant*. New York: Basic Books, 1985.
11. Stern, D.N. *The Motherhood Constellation*. New York: Basic Books, 1995.
12. Meltzoff, A. & Borton, W. Intermodal matching by human neonates. *Nature* 1979; 282: 403-404.
13. Gopnik, A, Meltzoff, A.N, Kuhl, P.K. *The scientist in the crib: Minds, brains and how children learn*. New York: Norton, 1999.
14. Trevarthen, C. Playing into Reality: Conversation with the infant communicator. *Winnicott studies*, 7, Karnac Books, 1993.
15. Alvarez, A. *Live Company*. London: Tavistock/Routledge, 1992.
16. Wittgenstein, L. *Philosophische Untersuchungen*. Oxford: Basil Blackwell, 1953

17. Loewald, H. *Papers on Psychoanalysis*. New Haven, CT: Yale University Press, 1980.
18. Loewald, H. *Sublimation*. New Haven, CT: Yale University Press, 1988.
19. Winnicott, D.W. *Playing and Reality*. New York; Basic Books, 1971.
20. Mitchell, S.A. *Hope and Dread in Psychoanalysis*. New York: Basic Books, 1993.
21. Kvale, S. To validate is to question. I *Issues of validity in qualitative research*. Lund: Studentlitteratur. 73-92, 1989.
22. Killingmo, B. Rorchachmetode og psykoterapi. En egopsykologisk studie. Oslo: Universitetsforlaget, 1980
23. Bollas, C. *The Shadow of the Object*. New York: Columbia Univ. Press, 1987.
24. Gill, M. *Psychoanalysis in Transition*. Hillsdale, NJ: Analytic Press, 1994.
25. Sandler, J, *Projection, Identification, Projective Identification*. New York: Int. Univ. Press, 1987.
26. Stolerow, R.D. & Atwood, G. *Contexts of Being*. Hillsdale, NJ: Analytic Press, 1992.
27. Stern, D.N. et al. Contribution. Discussion Group, (<http://www.ijpa.org/>). 1998.
28. Malpas, Beetween ourselves: Philosophical conceptions of intersubjectivity. *International journal of Psycho-Analysis* 2000; 81: 587-592, .
29. Ehrenberg, D.B. *The Intimate Edge*. New York: Norton, 1992.
30. Aron, L. *A meeting of minds: Mutuality in psychoanalysis*. Hillsdale, NJ: Analytic Press, 1996.
31. Bermann, E. (1998). Contribution. Discussion Group. (<http://www.ijpa.org/>). 1998.

PSYKOTERAPI OCH TIDSANDA*

Matrix 2002; 1, s. 49-58

Gunnar Carlberg

I november 2000 disputerade Haldis Hjort vid Psykologisk institutt i Oslo. Hennes avhandling, med titeln »Ideer i norsk psykoterapi 1970-2000. En studie av utviklingen i psykoanalytisk og familieterapeutisk tradisjon og av psykoterapeuters teoretiske preferenser«, har ett intresse även för läsare utanför Norge. Haldis Hjort formulerar viktiga frågor om värderingar och etik. Jag hade som opponent på avhandlingen en intresseväckande uppgift eftersom den beskriver den tid som jag själv har varit verksam som psykolog.

Ideer studeras

Avhandlingen är utformad som en monografi på 445 sidor. I inledningen hänvisar författaren till Sokrates ord: »Om du inte reflekterar över ditt liv är det inte värt att leva«. Avhandlingen genomsyras av författarens drivkraft att förstå sin historia. Hon påpekar att vi i dag ser en minskande tro på betydelse av det psykoterapeutiska samtalet och att vi bland annat därför bör intressera oss för vår närhistoria.

Haldis Hjort gör ett antagande att det finns ett samband mellan idéer/ teori och praktik. Hennes arbete kan tillföra något genom att det främst är *idéerna* som studeras. Idéerna studeras både *inifrån*, dvs. hur kliniska erfarenheter och forskningsfynd har präglat utvecklingen och *utifrån* i ett kulturellt perspektiv, dvs. hur idéerna samspelar och präglas av tidsandan och andra samhälliga företeelser.

* En delvis annan version av denna artikel har tidigare publicerats i tidskriften *Insikten* 1/01.

Två traditioner

Två traditioner, som varit dominerande de senaste trettio åren i norsk psykiatri och klinisk psykologi, studeras. *Den psykoanalytiska/psykodynamiska traditionen* som var närmast allenarådande fram till 70-talet och *den familjeterapeutiska traditionen* som fick sitt teoretiska och praktiska genomslag på 70-talet. Familjeterapins idéinnehåll med betoning på kommunikation och system kom att fungera som en utmaning och ett alternativ till en psykodynamisk förståelse av den inre personlighetsstrukturen. Utvecklingen inom dessa traditioner och spänningsförhållandet mellan dem är det centrala i avhandlingen.

Källor

Arbetet är i huvudsak kvalitativt men innehåller också en större kvantitativ undersökning. Författaren har använt sig av följande kvalitativa källor: (a) facklitteratur med en betoning på norsk litteratur men även med en god täckning av internationell litteratur, (b) allmänhistoriska texter, (c) öppna intervjuer och (d) egna texter och erfarenheter.

Litteraturgenomgången är imponerande. Likväl antar jag att en och annan kommer att undra varför just han eller hon inte finns med. Det går nog inte att undvika. »Öppna intervjuer« innebär att Haldis Hjort har genomfört vad hon kallar »elitintervjuer«. Hon intervjuade Marie Nævestad, Bjørn Killingmo, Sissel Reichelt och Astri Johnsen. Dessa fyra har arbetat länge som terapeuter och kan därför antas vara goda informanter för hela perioden som avhandlingen avser, argumenterar Hjort. De är kända som pionjärer eller historiska aktörer och har suttit i speciella positioner. De är teoretiskt starka och har skrivit om sitt psykoterapeutiska arbete. De fyra är också kända för många utanför Norge. Intervjuerna finns i sin helhet som bilagor i avhandlingen.

Ett metodologiskt originellt, men inte helt lätt genomförbart, grepp är att författaren för en dialog med den egna texten i sitt examensarbete från den

grundläggande psykologutbildningen. »Hjort-72« diskuterar med andra ord med »Hjort-97«!

Studiens kvantitativa källa består i att Haldis Hjort, 1996, skickade ut ett omfattande frågeformulär till då verksamma och pensionerade psykologer och psykiatriker i Norge. Frågeformuläret avsåg att besvara frågor som: vilka terapeutiska traditioner anser sig terapeuter tillhöra idag och vilka har påverkat deras arbetssätt under de senaste trettio åren? Vilken grad av pluralism finns hos kliniker? Hur påverkar olika inriktningar varandra? Hur hämtar olika inriktningar kunskaper från varandra? Många frågeställningar liknar dem som ställts till svenska psykoterapeuter i en större frågeformulärsundersökning (1), (2).

1970-talet – en revolutionär tid

Haldis Hjort refererar här och på andra ställen till Thomas Kuhn som menade att man inom exempelvis vetenskapen kan se språngvisa förändringar i vissa tider. En sådan tidsperiod utmärks av att vara »extraordinär« eller »revolutionär«. Författarens hypotes är att tiden kring 1970 är en revolutionär period. Det som sker kan ses mot en bakgrund av exempelvis den rörelse som uppkom som en följd av Vietnamkriget och universitetsvärldens omstrukturering. För mig som svensk var det intressant att läsa om den starka upptagenhet som fanns kring en diskussion om positivismen i Norge. I Sverige fanns den också men här blev antiimperialismen den starkaste samlande kraften.

Tiden kan också beskrivas som en brytningstid inom psykiatrin. I ett, som en citerad författare kallar det, »grandiöst projekt« blev psykiatrin värd för en viktig debatt om människovärde och människosyn. Begrepp som »anti-psykiatri« och »terapeutiskt samhälle« börjar diskuteras. Ibland tycktes förväntningarna vara att psykiatrins personal skulle vara med och lösa i det närmaste allt som gått fel i samhället.

Som en speciellt intressant brännpunkt för motsättningen mellan olika perspektiv beskrivs utvecklingen på den psykologiska institutionen i Oslo under

70-talet. Här fanns en skarp motsättning mellan ett individperspektiv kontra ett familjeperspektiv. Utvecklingen ledde till att institutionens kliniska utbildning 1980, delades i två: »Klinisk avdelning« och »Socialklinisk avdelning«. Den förra fick en psykoanalytisk inriktning och den senare en beteendeterapeutisk och familjeterapeutisk. Under denna brännande tid startar också en psykologutbildning i Bergen. Det framkommer att det inte fanns samma motsättningar där utan en institution med ett bredare, mer eklektiskt utbud byggdes upp. I Sverige fanns, som jag minns det, spänningar men kanske snarare uttryckta som en motsättning mellan den akademiska psykologin och den tillämpade psykologin.

Inom psykiatrin beskrivs också vad som kan kallas ett »ungdomsuppror« bland unga läkare. En konsekvens var att det i psykiatrisk specialistutbildning skulle ingå en handledning av en psykoanalytiskt skolad terapeut. Detta var något som visade sig få ett inflytande på utvecklingen.

Värderingar i traditionerna

En stor del av avhandlingen beskriver utvecklingen inom de psykoanalytiska och den familjeterapeutiska traditionerna. Utvecklingen speglas i den facklitteratur som ges ut i Norge. Litteraturanalysen kompletteras med material från intervjuer och analys av författarens egna texter.

Vardera tradition analyseras därefter mer tematiskt och speciellt i relation till vad författaren kallar sex »verdipørsmål«. Dessa kan vara värda att presentera och begrunda:

Åpenhet: Har traditionen varit öppen för den komplexitet som individers och grupper liv innebär? Här inbegrips också traditionens öppenhet för att se sina egna begränsningar.

Egenanvendelse: I vilken grad har traditionen ett inbyggt krav på självreflektion och reflektion över hur terapeutens egna sociokulturella bakgrund inverkar på terapin? Utövaren ska använda sin teori på sig själv kort sagt.

Omsorg: I vilken grad har traditionen tagit tillvara intresset för mänskliga rättigheter och människans lika värde oberoende av kön, sexuell läggning, social klass och så vidare? Haldis Hjort uttrycker sig också så här: »taler traditionen vakkert« om patienten/klienten?

Universalisering: I vilken grad tar traditionen hänsyn till att de livsmål som terapin tar sikte på inte hindrar någon annans livsmål?

Justering: I vilken grad kan traditionen summera sin kunskap, ta till sig ny kunskap och omvärdera sina ståndpunkter?

Ikke-dogmatisme: I vilken grad har teorierna blivit underordnade det mänskliga och därmed fungerat i första hand som hjälp för patienten/klienten?

Frågan om vilka uttalade och outtalade värderingar som finns i traditionerna ställs. Analysen mynnar ut i en relativt hård men nyanserad kritik av bägge traditionerna. Exempelvis påpekas hur samhällsperspektivet har försvunnit i debatten och hur de två traditionerna har haft en slutenhet gentemot varandra. Eventuellt, menar författaren, har muren dem emellan varit högre i Norge än exempelvis i USA. Min bestämda känsla är att muren har varit högre i Norge också jämfört med i Sverige.

Det har skett en utveckling inom psykoanalysen, menar Haldis Hjort. En mer omsorgsfull form av terapi för både barn och vuxna har utvecklats, men det har också funnits en brist på öppenhet för exempelvis mer biologiskt orienterad forskning eller för att närma sig människor som utsatts för svåra traumatiska upplevelser eller människor från mindre privilegierade samhällsgrupper. Det har, menar författaren, funnits ett ointresse för könsspecifik utvecklingsteori och individen i *familjen*. I en av de två provföreläsningar, som föregick disputationen, belyste författaren det stora motstånd som funnits inom den psykoanalytiska rörelsen mot att ta emot homosexuella i sin grupp.

Inom familjeterapin beskriver Haldis Hjort en utveckling av en terapiform som alltmer ser *individen* i familjen. Det har funnits en brist på intresse för barn, könets betydelse och för terapeutens eget bidrag till den process som terapin innebär. Den mekaniska synen på familjen som ett system under 70-talet, beskrivs som en tvångströja som ledde till slutenhet och dogmatism.

ser ut finns två intervjuer med praktiker. Båda dessa beskriver med utgångspunkt i olika erfarenheter hur man i praktiken ofta använder olika traditioner. Verklighetens patienter behöver ett utbud av terapiformer och terapeuter som är pluralister.

Den kvantitativa studien

Över 1100 kliniker besvarade frågeformuläret. Svarsfrekvens blev 56% vilket är i nivå med många internationella undersökningar. Den tidigare nämnda svenska undersökningen (1) nådde, med tre påminnelser, upp till 65%.

Flera intressanta fynd redovisas i Haldis Hjorts undersökning. Låt mig beskriva ett viktigt resultat. När man resonerar om vad som påverkar klinikers val av tradition tänker man sig gärna att en rad faktorer som är relaterade till utvecklingen inom traditionen påverkar. Hjorts resultat visar att yttre socialpolitiska faktorer påverkar starkt. Viktiga motiv bakom val av psykoteraeutisk inriktning kan vara status, ekonomi, specialistordning och skråtänkande. Exempelvis tyder de kvantitativa data som presenteras på att läkare, åtminstone fram till i dag i Norge, i stort har hållit fast vid den psykodynamiska inriktningen delvis utifrån brist på alternativ medan psykologer i Norge har haft en helt annan valmöjlighet. Variationen bland psykologer har därför blivit större.

»Oversikt, innsikt och utsikt«

I avhandlingens slutkapitel med rubriken »Oversikt, innsikt och utsikt« gör Haldis Hjort bland annat denna korta sammanfattning av vad som hänt inom traditionerna: Psykoanalysen har rört sig: *Fra drift til relasjon*. Familjeterapin har rörts sig: *Fra mekanikk til dialog*. Man kan med andra ord konstatera att det ser ut som om det har skett ett närmande mellan traditionerna. Är de stora teoriernas tid förbi?, frågar sig Hjort.

Intresset för livsförlopp och sanningar som relativa har ökat inom traditionen. Synen på sanning som relativ och som en social konstruktion kan däremot, i dag, gå till överdrift menar författaren.

När det gäller forskning har den familjeterapeutiska traditionen varit tidigare med att redovisa vad som sker i terapirummen. Det har utvecklats en tradition av att använda envägsspeglar och video. Psykoanalytiker och psykoanalytiska psykoterapeuter har delvis tagit till sig detta arbetssätt. Öppenheten har ökat. Samtidigt står i dag bägge traditionerna inför samma krav på att evidensbasera sina terapier. För bägge är det nödvändigt att utveckla kvalitativ forskningsmetodik för att på ett rättvisande sätt kunna beskriva sina verksamheter.

Möte mellan traditionerna

Hur nära eller långt ifrån varandra står de två traditionerna i dag? Man kan fråga sig om inte skillnaderna inom traditionerna i ett trettioårigt perspektiv är större än skillnaderna *mellan* traditionerna i dag, svarar Haldis Hjort. Mycket förenklat som denna korta sammanfattning kan bli kan man säga att båda traditionerna i dag är påverkade av ett intersubjektivitetstänkande när det gäller patient-terapeut-relationen och av ett intresse för »narrativ«. Båda terapierna kan i dag beskrivas som mer demokratiska, samskapande och varmare. Haldis Hjort beskriver som ett överraskande fynd hur hon noterar detta som tecken på att den gemensamma tidsandan har satt sin prägel på båda traditionerna i långt större utsträckning än vad hon var medveten om när arbetet startade.

De två traditionerna har också påverkat varandra. Hjort tycker sig se att familjeterapin har uppmärksammat psykoanalysen på familjens betydelse och den har inspirerat psykoanalytiska terapeuter att öppna dörren till terapirummet. Psykoanalysen har gett familjeterapin kunskaper om individen och dess historia och kunskaper om affekternas betydelse.

De två traditionerna står i dag »skuldra vid skuldra« inför krav på evidensbaserad, och hot från »biologismen«. Som en illustration till hur verkligheten

När blicken vänds framåt görs det mot bakgrund av en beskrivning av det nya samhälle som har vuxit fram. Välfärdsstrukturer har raserats och privatisering står högt i kurs. Materiella värden och egoism blomstrar. Ett skräckscenario målas upp där två typer av terapeuter verkar. Å ena sidan »vetenskapsterapeuter« som bedriver evidensbaserad psykoterapi där ett eventuellt leende mot patienten sker enligt manual. Terapeuten blir ytlig och tvådimensionell med sina tabeller och blicken som ständigt sneglar på sponsorerna. Å andra sidan en grupp »konstnärsterapeuter« som säljer sig med reklam och utlovar bot för det mesta och irrar omkring på jakt efter medial uppmärksamhet. Båda grupperna riskerar att tappa bort patientens/klientens behov.

Avhandlingen avslutas med att författaren påminner om att, även om vi är utsatta för press från marknads krafter, tidsanda och socialpsykologiska faktorer, är vi aktörer som kan välja våra handlingar. Som psykoterapeut måste man varje dag ställa sig frågor som: Är jag öppen för den komplexitet som livet innebär? Hur skulle jag vilja bli bemött om jag var i patientens ställe? Är jag öppen för ny kunskap och beredd att ändra mina teorier? Törs jag vara en »brobyggare« när det är nödvändigt och en »upprorsmakare« när det är nödvändigt? Hjort citerar Harry Guntrip: »To care for people is more important than to care for ideas, which can be good servants, but bad masters.« (3, sid 27).

Likheter och skillnader

Det är slående att utvecklingen i Norge och Sverige liknar varandra. Det är till exempel ungefär samma amerikaner som kommer som resande gurun och påverkar utvecklingen. Under läsningen av avhandlingen slog det mig också att det finns skillnader. Några exempel är följande förhållanden:

»Atferdsterapins«/beteendeterapin och familjeterapin beskrivs ibland på ett sätt som jag inte känner igen. I Norge blev beteendeterapin en bas för många »radikala« och familjeterapeuter. I Sverige ser jag en starkare tendens att familjeterapin utvecklades ur det psykoanalytiska tänkandet och hamnar

utanför Psykologiska institutionen, åtminstone i Stockholm. Psykoanalysen sågs av många som frigörande. Beteendeterapin förknippades mer med de konserverande krafterna i samhället. Makten som vill kontrollera.

Kropppsykotering har eller har haft en annan ställning i Norge. Det är väldigt intressant att läsa i avhandlingen om Wilhelm Reich's och Nic Waal's inflytande. Det blir på något sätt också en bekräftelse på hur personer kan ha inflytande. Detta väcker den ständiga frågan: I vilken grad styr individer, tidsandan och/eller samhällsutvecklingen skeendet?

Vad kan man se i sin egen närhistoria?

Att studera närhistoria innebär problem. När man tittar tillbaka blir viktigt. Om man tittar *utifrån* eller *inifrån* ser man olika fenomen. Om man betraktar en tradition utifrån ser man något som den som är inne i skeendet inte ser men samtidigt kommer man att missa något som den som är inne ser.

Ibland kan man vid läsning av Haldis Hjorts avhandling få en känsla av att vi redan har nått målet. De två traditionerna närmar sig varandra. Man frågar sig då hur utvecklingen skall drivas framåt?

I avhandlingen ställs ofta två sidor mot varandra varefter författaren konstaterar att hon har ett »både-og«-tänkande eller »et tredje ståndpunkt«. Vad är en postmodern tidsanda i detta? Vad förlorar vi med ett både-och-tänkande? Ett gammalt slagord från 70-talet sa att det är rätt att göra uppror. Är det inte det i dag? Om de två traditionerna närmar sig varandra – blir då andra motsättningar tydligare? En tydlig motsättning i psykoteringebatten i dag finns mellan ett samhällsvetenskapligt perspektiv och ett biologiskt perspektiv.

Validering av en text som denna kan ske först när texten når ut och granskas. Man kan hoppas att texten ger upphov till debatt. Det vore också intressant om andra tog på sig uppgiften att granska motsvarande utveckling i de andra nordiska länderna.

Referenser

1. Carlsson, J., Schubert, J., Sandell, R., Blomberg, J., Lazar, A. & Broberg, J. (2000). *Svenska psykoterapeuter I: Utbildning, erfarenhet och teoretisk orientering*. Psykoterapi: Forskning och utveckling, nr. 12. Stockholm: Sektionen för psykoterapi och Psykoterapiinstituttet.
2. Carlsson, J., Schubert, J., Sandell, R., Blomberg, J., Lazar, A. & Broberg, J. (2000). *Svenska psykoterapeuter II: Ideal, stil och värderingar*. Psykoterapi: Forskning och utveckling, nr. 13. Stockholm: Sektionen för psykoterapi och Psykoterapiinstituttet.
3. Guntrip, H. (1971). *Psychoanalytic theory and the self*. New York: Basic Books.
4. Hjort, H. *Ideer i norsk psykoterapi 1970-2000. En studie av utviklingen i psykoanalytisk og familierapeutisk tradisjon og av psykoterapeuters teoretiske preferenser*. Akademisk avhandling. Psykologisk institutt, Oslo. 2000. (E-post: haldis.hjort@psykiatri.uio.no)

GIVER DSPBU's UDDANNELSE MULIGHED FOR, AT PSYKOTERAPEUTER UDVIKLER OG FORANDRER SIG?

Matrix 2002; 1, s. 59-70

Heidi Rose

Det er en omfattende forandringsproces at blive psykoterapeut. Dansk Selskab for Psykoanalytisk Psykoterapi med Børn og Unge er optaget af, hvorledes disse processer organiseres i uddannelse af psykoterapeuter. Artiklen omhandler en række forudsætninger for og overvejelser om uddannelsens muligheder for at være faciliterende for den enkelte kandidats forandringsprocesser. Uddannelsesorganisationens måde at forholde sig til forhold som optagelseskriterier, evaluering, forholdet mellem støtte og kontrol og ledelse af uddannelsen på er af central betydning for kandidaternes udviklingsmuligheder. Gruppesupervisionen fremhæves som et centralt felt, og der peges på vigtigheden af at udvikle en organisationskultur, som giver mulighed for containment, »space for thinking« og håndtering af forandringsprocesser. Denne opgave påhviler ledelsen.

Indledning

På en mindsten ved Gilbjergghoved står der: 'Alle ønsker udvikling, ingen ønsker forandring. Søren Kierkegaard.'

Det er en omfattende forandringsproces at blive psykoterapeut. Basalt set udvikler og forandrer mennesker – også psykoterapeuter – sig via hensigtsmæssige psykodynamiske processer. Det rejser spørgsmålet om, hvordan forandringsprocesser organiseres i en uddannelse.

Winnicott (1) havde sin opmærksomhed rettet mod paradokset; at man via psykoanalyse og psykoterapi arbejder på det mål, at klienten udvikler sig.

Men samtidig er et ydre udviklingspres på klienten for at forandre sig ofte en forhindring for netop de processer, man ønsker at fremme. Han viste på denne måde, at man ikke kan udvikle andre mennesker, men at alle må arbejde på egne udviklings- og forandringsprocesser.

DSPBUs uddannelsesudvalg er optaget af, at uddannelsen skal give kandidaterne mulighed for at arbejde med egen udvikling, og at uddannelsesorganisationen bliver faciliterende for den enkelte kandidats forandringsprocesser.

Lidt historie

I 1997 blev den første formaliserede danske uddannelse i psykoanalytisk psykoterapi med børn og unge iværksat i København, i DSPBUs regi. Uddannelsen er i overensstemmelse med gældende retningslinier i EFPP (European Federation for Psychoanalytic Psychotherapy in the Public Health Sector). Uddannelsen er godkendt både af Dansk Psykiatrisk Selskab som hovedfag i uddannelsen i psykoterapi og af Dansk Psykolog Forening som en del af specialistuddannelserne i psykoterapi og børnepsykologi. Uddannelse i psykoanalytisk psykoterapi med børn og unge er således ny i Danmark. Ingen har endnu fuldført uddannelsen, men der er syv, der arbejder på at færdiggøre deres uddannelse, og yderligere ni er startet for et år siden.

Det er Selskabets uddannelse, og Selskabets Bestyrelse udpeger uddannelsesudvalget og udvalgets formand.

I de fleste andre lande i Europa udviklede børneanalyse og psykoanalytisk psykoterapi med børn og unge sig samtidig med arbejdet med voksne. Danmark var bagud. Først efter, at den europæiske organisation for psykoanalytisk psykoterapi (EFPP) oprettede fælles uddannelseskriterier, fik Danmark sin uddannelse.

I et forsøg på at undgå nogle af de vanskeligheder, der har været for andre uddannelser, herunder isolering og tendensen til at savne legitimitet, blev der arbejdet for:

Giver DSPBUs uddannelse mulighed for, at psykoterapeuter udvikler og forandrer sig?

- 1) En tilknytning til Institut for Psykologi på Københavns Universitet. Vi mente, at en forbindelse mellem postgraduate uddannelsesbehov og universitetsmiljøet kunne være til gavn både for uddannelsen og for universitetet.
- 2) Hjælp til finansiering, nationalt og i EU-regi, offentlige såvel som private fonde. Hensigten var dels at få penge, dels at legitimere projektet og blive en del af en større sammenhæng med indbyggede støtte- og kontrolfunktioner.

Ingen af disse initiativer lykkedes, og vi står derfor med en selvfinansieret uddannelse. Uddannelsen er derfor i højere grad afhængig af gratis ydelser fra uddannelsesudvalget og hele organisationen, end en del andre lignende uddannelser.

Organisationen

I denne situation er der en række farer, der truer organisationens løsning af dens opgave, og der også kunne komme til at true organisationens eksistens.

Kravene til uddannelsens indhold er varierede, men målet for uddannelsesaktiviteterne kan sammenfattes under overskriften: »Hensigtsmæssige psykodynamiske processer«. Uddannelsens indhold omfatter: Praksis (4 længelevende psykoterapier med børn og unge, samt assessments og forældrearbejde), teori, gruppesupervision, individuel supervision, et et-årig spædbarnsobservationsforløb med tilhørende supervision, egen terapi og endelig krav om et skriftligt produkt, der både indeholder teori og klinik. For en uddybende beskrivelse af uddannelsen henvises til Mortensen (2).

Det at skabe »hensigtsmæssige psykodynamiske processer« drejer sig egentlig om at skabe mening og understøtte meningsfulde relationer, som tillader udvikling og forandring mellem kandidaterne og uddannelsesorganisationens medlemmer, dvs. lærerne, supervisorerne og uddannelsesudvalget. Uddannelsesorganisationen tilstræber at skabe og udvikle både rammer og et miljø, der fungerer som containende i forhold til kandidaternes behov. Noget,

der vægtes særlig højt, er »space for thinking«, i Bions ord. Når det gælder teoriundervisningens form, forsøger vi eksempelvis både at præsentere lærernes erfaringer og deres engagement, samt fastholde en reflekterende tilgang til teori. Der forventes derudover både kvantitativt og kvalitativt, at kandidaterne »tager meget ind«.

Et andet eksempel på, hvorledes det tilstræbes at skabe et containende miljø, er, at man med kandidaterne har løbende evalueringer af undervisningen. Hvert halve år evaluerer man desuden hele uddannelsesforløbet med kandidaterne. Evalueringerne har det sigte at give uddannelsesudvalget mulighed for, i dialog med kandidaterne, at vurdere deres udvikling som psykoterapeuter. Der er mulighed for, at uddannelsesudvalget kan justere forløbet på baggrund af denne dialog. Dette foregår sideløbende med, at der er en forventning om minimum 80% deltagelse i uddannelsens forskellige elementer, samt at gruppesupervisorerne præsenterer en skriftlig evaluering af hver enkelt kandidat hver halve år.

Egenterapi er bevidst holdt uden for uddannelsesorganisationen. Kandidaternes terapeuter har de selv valgt, men de skal godkendes som kvalificerede af uddannelsesudvalget. Udvalget skal desuden have dokumentation for, at kandidaternes personlige psykoterapi har fundet sted. Derudover hører uddannelsesudvalget intet om kandidaternes personlige psykoterapi.

Forholdet mellem støtte og kontrol

Der er en løbende evaluering af kandidaterne i uddannelsen via supervisionen. Det er et klart og bevidst udtryk for tillid til kandidaternes udvikling og en stillingtagen til de relationer, der ønskes opbygget mellem uddannelsesudvalget og kandidaterne, at uddannelsesudvalget – kan man sige »nøjes« med at stille krav til de psykoterapeuters kvalifikationer, som kandidaterne vælger til deres egen terapi, og nøjes med at stille krav til omfang og hyppigheden af terapien. Nøjes med dette ud fra en tillid til, at det er tilstrækkeligt at evaluere

Giver DSPBUs uddannelse mulighed for, at psykoterapeuter udvikler og forandrer sig?

re disse processer, uden at uddannelsesudvalget behøver at forholde sig til indholdet i den personlige terapi.

Knauss (3) beskriver, hvorledes et *non-reporting system*, som mange gruppeanalytiske institutter *ikke* benytter sig af, har mange fordele. Han beskriver den adskillelse af træningsanalyse og træningsinstitution, som praktiseres i Frankrig, hvor de analytiske processer udvikler sig og bliver gjort færdige uafhængigt af den institutionelle træning. Han mener, at grænserne mellem analysen og træningen er uklar, hvis der findes et *reporting system*. Uklarheden kan føre til frygt hos kandidaterne for, at den personlige analyse hindrer gennemførelsen af træningen. Han beskriver, at uden et *non-reporting system* er gruppeanalytikerens i fare for at forlade den analytiske situation og indtage en vurderende rolle. Han siger desuden:

»Hvis man ønsker at understøtte sondringen mellem real og fantaseret magt, real og infantil afhængighed, har et non-reporting system mange fordele.« (3, s. 281)

På baggrund af Knauss' synspunkter mener jeg, at den regression, som den personlige psykoterapi indebærer, og de forventninger om modenhed, som arbejdet for at kvalificere sig til terapeut indebærer, forudsætter en differentieringsproces for kandidaterne (3, s. 279). Strukturen i DSPBUs uddannelse understøtter denne differentieringsproces ved et *non-reporting system*.

Kernberg (4) fremhæver, at i de psykoanalytiske institutter, hvor et *reporting system* eksisterer, er trainingsanalytikerne blevet inkorporeret i et organisationsmæssigt statussystem som en del af en kontrolstruktur i trainingsinstitutter. Dette bidrager stærkt til institutternes autoritære atmosfære. Endvidere fremfører han, at det er et centralt problem, at trainingsanalytikerne skal rapportere, idet dette er en radikal afvigelse fra den nødvendige tekniske neutralitet i analysen (5, s. 99). Kernberg gør opmærksom på, at flere og flere institutter nu anvender et *non-reporting system* (5, s. 101).

Liselotte Grünbaum har fremhævet, at forankringen af det terapeutiske forhold i et mentalt og fysisk afgrænset miljø er en forudsætning for, at en terapeutisk proces kan udvikles (6).

Dette gælder også for udvikling af terapeuter i uddannelsesmæssig sammenhæng. Indholdet, strukturen, tidsrammen og omfanget er vigtige forhold, når en psykoterapeutuddannelse skal tilrettelægges. Det mentalt afgrænsede miljø (relationerne til kandidaterne, holdningerne, tilgangen til teori og supervision, relationerne lærerne imellem og forholdet mellem lærerne og uddannelsesudvalget) betyder imidlertid mindst lige så meget som indholdet og strukturen. Relationerne betyder sikkert mere, end meget af det, der diskuteres når der tales om uddannelser af psykoterapeuter.

Noget af det, der gør det vanskeligt at diskutere disse relationer, er de modsætninger, der eksisterer i vores uddannelsesorganisation og i forholdet mellem organisationen og kandidaterne. Dette er modsætninger, der ofte handler om forholdet mellem idealer og ressourcer.

Der er optagelseskriterier, udviklingskriterier og krav og kriterier for at få bevis på, at man er færdig med uddannelsen. Uddannelsesorganisationen har – for at overleve – et behov for, at der er nogle kvalificerede mennesker, der ønsker at deltage som kandidater og betale for forløbet. Hvis kravene er for høje, vil det skræmme folk væk, og uddannelsesorganisationen vil miste eksistensberettigelsen. Hvis kriterierne er for lave, undergraver man standarder for kvalifikationerne og muligvis kvaliteten af psykoterapi med børn og unge. I forvejen er der en tendens i Danmark til at tro, at det ikke er så svært at arbejde med børn og unge som med voksne, og traditionerne for at kvalificere sig som psykoterapeut med børn og unge er kun i sin begyndelse.

Det er vigtigt, at uddannelsesorganisationen kontinuerligt forholder sig bevidst til, om organisationen holder fast i normer og krav af hensyn til fastholdelse af kvalitet i uddannelsen, eller om det er organisationens modstand mod forandring, som er på spil.

Lignende modsætninger eksisterer, når man skal sammensætte organisationen: Hvornår er man kvalificeret til at være lærer eller supervisor på uddan-

Giver DSPBUs uddannelse mulighed for, at psykoterapeuter udvikler og forandrer sig?

nelsen, og hvem vurderer de relationelle kvalifikationer hos lærerne og supervisorerne?

I sidste ende bliver de aktuelle måder, en organisation forholder sig (bevidst og ubevidst) til disse forhold på, disse modsætninger og disse konflikter, et spørgsmål om ledelse, om organisationskultur og endelig om de muligheder, der er i uddannelsesorganisationen for containment, space for thinking og håndtering af forandringsprocesser.

Grupp supervision

Grupp supervisionen er et meget central felt. Det er her organisationskulturen viser sig, og grupp supervisionen er afgørende for, om uddannelsesorganisationen er faciliterende for kandidaternes udvikling og forandring. Igen bevæger vi os i spændingsfeltet mellem støtte og kontrol.

Patrik Casement hævder (7), at man som terapeut skal fungere i et komplekst felt, hvor man skal:

- registrere, hvad der sker i den terapeutiske proces
- registrere og overveje, hvordan klienten oplever terapeuten
- og derudfra overveje mulige interventioner.

Grupp supervisionen på uddannelsen er ikke kun det rum, hvor teori og praksis mødes. Indimellem benægtes kontrolaspektet ved supervision, idet alle tilsyneladende glæder sig til at få hjælp Dette kan opleves som ønsketænkning, når man ved, at grupp supervisionen også er der, hvor angsten for at fremlægge en dårlig præstation i sit terapeutiske virke og motivationen for at få hjælp også mødes.

Støtte og kontrol hører udadskilleligt til enhver supervisionsproces, og begge dele ligger i øvrigt eksplicit i ordet »super-vision«.

Clulow beskriver i bogen *The unconscious at work* (8) den arbejdsmæssige angst. Det er den angst, der vækkes ved det terapeutiske arbejde, hvor man som professionel har et ansvar for relationen. Han beskriver, hvorledes der i relationen mellem supervisor og supervisander kan arbejdes med den arbejdsmæssige angst. Dette inkluderer også de individuelle forsvar, de gruppemæssige forsvar og de forsvar, der er udbredt i organisationen for at håndtere den arbejdsmæssige angst. Supervisionen bliver det rum i organisationen, hvor man bedst kan forstå og forholde sig til den arbejdsmæssige angst og derved bidrage til indsigt, læring og forbedret praksis som psykoterapeut.

Vores erfaringer med psykoterapeuter, der arbejder med børn og unge, er, at angsten starter allerede der, hvor den enkelte kan have vanskeligheder med at få lov til at få klienter, eller hvor der ikke er tradition for psykoterapi på den pågældendes arbejdsplads. Eksempelvis sender man de børn til psykoterapi, som de andre ikke kan holde ud at være sammen med, fordi børnene er voldsomme, invaderende, devaluerende eller skræmmende på anden vis. I gruppesupervisionen får man mulighed for at være sammen om denne angst, og man kan høste af andres erfaringer, så både angsten for at være alene om ansvaret og angsten for at lave fejl mindskes.

I gruppesupervisionen vægtes også en afmystificering (5) af kontrolaspektet, ved at der evalueres i hele gruppen hvert halve år. Dette gælder hver enkelt kandidats udvikling, supervisors løsning af opgaven samt gruppens fælles arbejdsproces. Således giver og modtager samtlige kandidater og supervisorer feedback på deltagelsen i supervisionsgruppen. Kandidaterne har mulighed for at evaluere egne udviklingsprocesser og supervisionen. Her er det hensigten at fremme klare informationer og fremlægge vurderinger, så der bl.a. er mulighed for at diskutere gensidig forventninger eller realitetsteste ængstelse ved disse forventninger.

Ledelse

Ledelse er det sidste emne, der skal berøres, her forstået som: uddannelsesudvalget og udvalgets formand. Hvad er mulighederne for at skabe rum for udvikling og rum for at håndtere de konflikter, både bevidste og ubevidste, der findes i organisationen?

Erikastiftelsen i Stockholm er en offentligt finansieret uddannelsesinstitution i psykoterapi med børn og unge, en klinik for psykoterapi (med universitetsstatus) og et sted for forskning i psykoterapi og i uddannelse af psykoterapeuter. I 1999 (9) færdiggjorde Erikastiftelsen en undersøgelse af rollen som kursusleder for psykoterapeutuddannelser, som omfattede 4 forhold:

- 1) hvorledes kursuslederens rolle opfattes og er defineret,
- 2) hvorledes uddannelsesorganisationen kan forstås som socialsystem med en primær opgave,
- 3) kursuslederens rolle imellem kandidaterne, organisationens lærere og supervisorere og Stiftelsens ledelse,
- 4) kursuslederens containing-funktion og synet på projektioner og introjektioner i organisationen.

De fandt blandt andet, at en vigtig ledelsesopgave var containment af uddannelsens forskellige aspekter og dele, med integration som sigte. Dette indebærer, at der skal være mulighed for langsigtet planlægning, personlig kontakt til alle involverede og en del psykologisk forståelse af de processer, der foregår i og omkring organisationen. Det kan dreje sig om kandidaters personlige vanskeligheder, der griber ind i deres uddannelsesforløb. Det kan også dreje sig om konflikter blandt lærerne og supervisorerne af faglig eller personlig karakter. Endelig må kursuslederen (nødvendigvis) forholde sig til omverdenens krav.

Konklusionen på undersøgelsen var bl.a., at uanset hvor vel planlagt og veltilrettelagt et uddannelsesforløb er, kan det ikke undgås, at der vil opstå vanskeligheder, brister i kommunikation og konflikter (også af destruktiv karakter). Dette forudsætter lederens involvering, at vedkommende kan hånd-

tere komplekse forhold, og at lederen identificeres med kontinuitet og forudsigelighed (9).

For at eksemplificere ovenstående vil jeg beskrive et konfliktfelt vedrørende DSPBUs uddannelse samt ledelsens (uddannelsesudvalget og udvalgets formand) håndtering af dette.

Det drejer sig om de vigtige og fortløbende faglige diskussioner om indikationer for henvisning af børn og unge til psykoanalytisk psykoterapi. Denne diskussion har konsekvenser for uddannelsens retningslinier vedrørende kandidaternes psykoterapier.

Det ligger uden for mit emne her at gøre rede for indholdet i den faglige diskussion. Vores diskussion drejede sig om bredden af de erfaringer med forskellige typer forstyrrelser hos børn og unge, som kandidaterne skal have under uddannelsesforløbet.

Der blev diskuteret om uddannelsens retningslinier var utilstrækkeligt udformet, idet de stillede krav om variation i de psykoterapeutiske forløb kun vedrører børnenes alder og køn. Da børn med mindre omfattende vanskeligheder kun sjældent bliver henvist til psykoterapi, kan det i dagens Danmark indebære, at kandidater kommer til at mangle erfaringer med børn og unge med mindre omfattende vanskeligheder.

Ovennævnte specifikke krav om, hvilke vanskeligheder børnene har, kunne være en hindring for, at kandidater kan gennemføre uddannelsen, samt i øvrigt være irrelevante for psykoterapeutisk praksis i dag.

I drøftelsen af disse synspunkter blev det besluttet at lægge vægt på den opfattelse, at uddannelse af psykoterapeuter for børn og unge, for at blive tilstrækkelig praksisrelevant, måtte forholde sig realistisk til omverdenen, herunder til de strømninger i samfundet, som influerer på, hvilke børn der henvises til psykoterapi.

Som Erikastiftelsen nåede frem til, er det også min erfaring, at uddannelsens organisation og ledelse skal tilrettelægges, så den kan håndtere komplekse forhold. En meget væsentlig opgave for ledelsen er at fastholde den primære opgave, hvilket stiller krav til medlemmerne af uddannelsesudvalget om en rummelig og fleksibel holdning, som rækker ud over egne praksiserfaringer.

Afslutning

Der er en stor forhindring i, at der ikke er råd til at prioritere organisationen og ledelsen. Det meste af arbejdet gøres således af uddannelsesudvalget i fritiden. Dette gør det vanskeligt at leve op til de vigtige konklusioner fra undersøgelsen af Erikastiftelsen.

Det er en særlig udfordring, at uddannelsens ledelse er underlagt et åbent selskab og dens bestyrelse.

Det er spændende og givende for uddannelsesorganisationen at lave DSPBUs uddannelse, især på grund af engagementet i psykoterapeutisk arbejde med børn og unge. Tilrettelæggelsen af uddannelsen for andre terapeuter i samarbejde med en gruppe af kompetente terapeuter, er fagligt udviklende for hver enkelt i organisationen. Mon ikke der således er basis for relevante relationer til kandidaterne, så de får mulighed for hensigtsmæssige psykodynamiske processer i meningsfulde strukturer og relationer? Der er i hvert tilfælde et godt udgangspunkt. Ønskerne for fremtiden går på en yderligere offentliggørelse og en yderligere professionalisering af uddannelsen og dens organisation. Formålet med disse ønsker er dels at undgå isolering og dels at søge større legitimitet.

Litteraturliste

1. Winnicott, D.W. *The Maturation Processes and the Facilitating Environment*. London, Hogarth. 1972.
2. Mortensen, K.V. Dansk uddannelse i psykoanalytisk børneterapi. *Matrix nr. 1-2, juni 2001*.
3. Knauss, W. Om at blive gruppeanalytiker – en holdningsændring. *Matrix nr. 3, december 2000*.
4. Kernberg, O. F. Institutional problems of psychoanalytic education. *Jr. Amer. Psychoanalytic Assn. 34. 1986*.

5. Kernberg, O. F. A concerned critique of psychoanalytic education. *Int. Jr. Psychoanalysis* 81. 2000
6. Grünbaum, L. Mundtlig meddelelse på Fælleskonference, Middelfart 2000.
7. Casement, P. *On learning from the patient*. London, Tavistock Publications. 1985.
8. Clulow, C. Balancing care and control: the supervisory relationship as a focus for promoting organizational health. In: Obholzer, A. (ed.) *The unconscious at work*. London, Routledge. 1994.
9. Boëthius, S. B. and Cleve, E. *Att hålla kursen: rollen som kursledare för en psykoterapiutbildning*. Erikastiftelsen. Rapport nr. 11. Stockholm, 1999.

GENNEMARBEJDNING I GRUPPEANALYTISK PSYKOTERAPI

Matrix 2002; 1, s. 71-82

Birgitte Munch Jensen

Artiklen beskriver begrebet gennemarbejdning, der oprindeligt blev introduceret af Freud som forklaring på, hvorfor analyse tager tid. Begrebet er ikke entydigt defineret. Ud fra udvalgt litteratur beskrives gennemarbejdning som en kompliceret proces, hvor viljen til at huske, integrering af indsigt og knytning af affekt til den opnåede indsigt er vigtig. Gruppeterapi tilbyder gode muligheder for gennemarbejdning. Fællestemaer præsenteres i mange variationer, og gruppemedlemmer kan gennemarbejde egne problemer via andres fremlægning og reaktioner og gennem interaktioner i gruppen.

Freuds introduktion af begrebet gennemarbejdning

Oprindeligt blev begrebet gennemarbejdning introduceret af Freud i artiklen »Erindren, gentagen og gennemarbejden« (1). Nødvendigheden af gennemarbejdning er Freuds forklaring på, hvorfor analyse tager så lang tid. Han beretter, at terapeuter ofte undres over, at behandlingen er gået i stå, til trods for at modstanden er blevet afdækket og tolket. Hertil kommenterer Freud, at terapeuten har glemt, at det at give modstanden et navn ikke får den til at forsvinde. Terapeuten må give patienten tid til gennemarbejdning, og denne bygger overvejende på patientens arbejde. Terapeuten er nødt til at vente på, at tingene går sin gang. Det kan blive vanskeligt og er tålmodighedskrævende for både patient og terapeut, men er det arbejde, der bibringer patienten den største forandring. Freud påstår endvidere, at der i dette forløb sker en afreagering, ved at patienten lader den affekt, der er knyttet til bestemte traumatiske begivenheder, komme til udløsning.

Freud skriver:

»Lægen havde blot glemt, at benævnelsen af modstanden ikke kan have dens umiddelbare ophør til følge. Man må lade den syge få tid til at fordybe sig i den ham nu bekendte modstand, at gennemarbejde den, at overvinde den, idet han på trods af den fortsætter arbejdet i overensstemmelse med den analytiske grundregel.«

».....Denne gennemarbejdning af modstandene kan i praksis blive til en besværlig opgave for den analyserede og til en tålmodighedsprøve for lægen. Det er imidlertid det stykke arbejde, som har den største forandrende indvirkning på patienten og adskiller den analytiske behandling fra enhver suggestionspåvirkning.« (1)

Set ud fra sammenhængen synes der at være tale om modstande, der opstår i forbindelse med overføring og fortrængning, idet Freud i artiklen beskæftiger sig med, hvordan og hvorfor patienten gentager fortrængte infantile ønsker i overføringen i stedet for at huske.

I »Inhibition, symptoms and anxiety« (2) beskriver Freud modstandene ud fra deres *strukturelle* oprindelse: overjeg-, jeg- og det-modstande. Han beskriver, at selv efter jeg'et har opgivet sine modstande, står det-modstanden tilbage og er ansvarlig for jeg'ets genoptagen af fortrængninger. Også dette forhold gør gennemarbejdning nødvendig. Modstande fra jeg'et (fortrængningsmodstand, overføringsmodstand og sygdomsgevinst) bearbejdes ved at gøre det ubevidste bevidst og få patienten til at acceptere at skille sig af med dem. Overjeg-modstande (ubevidst skyldfølelse, trang til straf) kan under gode omstændigheder gøres bevidste og analyseres. Derimod er modstande fra det'et (modstanden fra det ubevidste, uviljen ved at skifte objekt) ikke mulig at gøre bevidste. Det er denne det-modstand, der gør gennemarbejdning nødvendig. Gennemarbejdning bliver således jeg'ets arbejde med de modstande, der stammer fra det'et.

Begrebet videreudvikles

Efter Freud har begrebet været accepteret som en del af den analytiske proces (3), men med en betydelig uenighed om, hvordan det skal beskrives. Der er stillet spørgsmål ved, om det er en analytisk teknik, og hvem der skal gøre arbejdet, terapeuten eller patienten. Jeg vil i det følgende referere enkelte forfatteres synspunkter. Fenichel (4) finder, at gennemarbejdning kan opfattes som en analytisk teknik udført af terapeuten. Han kalder den »en særlig form for fortolkning«, at terapeuten gang på gang over for patienten viser de samme ting (konflikt, modstand, adfærd) fra nye vinkler og i nye sammenhænge. Novey (5) betoner den affektive proces i gennemarbejdning, fordi barnets mentale funktion, da neurosen opstod, var mere affektiv end intellektuel, og han mener, at disse affektive mønstre er mere genstridige over for forandring. I arbejdet med at ændre disse rigide affektive stereotyper er gentagelser nødvendige, også af korrekte tolkninger. Forandringsprocessen foregår dels i interaktionen mellem terapeut og patient, men også når patienten *uden for den analytiske session* arbejder med oplevelserne og konflikterne. Noget af processen foregår således delvist uafhængigt af terapeuten. Brenner (6) mener, at gennemarbejdning ikke er knyttet til enkelte elementer i den analytiske proces, men *er* analysen af den psykiske konflikt i alle dens aspekter. Sedler (7) gør indsigelse mod at opfatte gennemarbejdning som en analytisk teknik og ser den snarere som en *kraftanstrengelse* fra patienten, der må beslutte sig til at fortsætte sit analytiske arbejde trods egen modstand mod helbredelse. Han betoner vigtigheden af patientens vilje til at huske, idet der herigennem knyttes bånd mellem patientens tidligere og nuværende selv. Han pointerer endvidere, at enhvert møde med modstanden har et affektivt element og kan tjene som afreagering. Ifølge Bechgaard (8) er gennemarbejdning den proces, der skal sikre, at indsigt fører til varige og signifikante ændringer. Det er en langsommelig proces, der forløber gennem hele terapien, og den stiller større krav til patientens udholdenhed end f.eks. indsigtssfasen. Tre aspekter beskrives som særligt væsentlige:

1. *Forgrening*, hvor patienten får indsigt i alle de områder, der er berørt af den ubevidste konflikt.
2. *Integrering af indsigt*, hvor patientens viden skifter fra passiv til aktiv. Patienten bliver bevidst om sin modstand og andre ubevidste processer og opdager, hvordan de gør sig gældende i hverdagen og vender så tilbage i terapien og sætter ord på det. Bechgaard lægger vægt på *verbaliseringens* betydning i denne del.
3. *Bearbejdning af modstande*, specielt det-modstanden. Det gælder særlig uviljen mod at lave om på noget, at man må give afkald på gamle adfærdsmønstre. Patientens symptom har for ham altid en positiv og en negativ side. Bechgaard citerer Robert Waelder for at have foreslået at kalde gennemarbejdning (working through) for »suffering through«, idet afkaldsprocessen i gennemarbejdningen er blevet sammenlignet med sorgprocessen.

Burlands opfattelse af gennemarbejdning

Burland (9) skriver, at han i sin egenskab af bedømmer i Committee on Certification of the American Psychoanalytic Association, gennemlæste mere end 400 sammendrag af terapier. Det slog ham, at de var påfaldende ensartede trods analytikernes forskellige indfaldsvinkler. Han så analysanderne gennemgå en trinvis regression i et gensyn med deres fortid og så dem udføre mentalt arbejde med de smertefulde affekter, der knytter sig til de genoplevede barndomsscener. Dette gav ham overvejelser om, hvorvidt sindet ligesom kroppen har specifikke måder at hele sig på. Burland nåede frem til, at ingredienserne i denne helingsproces bedst kan beskrives som gennemarbejdning.

Burland beskriver således gennemarbejdning som *den helende faktor i analyse* og ser den bestå af seks faktorer, der kan være til stede på samme tid, og som kan overlappe hinanden. Hos forskellige patienter kan den ene eller den anden faktor være mere fremtrædende, afhængig af patientens historie og patologi. De seks elementer beskrives som følgende:

1. *Selvobservation og opnåelse af indsigt*, hvor patientens historie og forsvar afdækkes af terapeut og patient i fællesskab. Selve det at sætte ord på oplevelser og følelser medfører udvikling af jeg'et og større selvforståelse.
2. *Afreagering af de affekter*, der knytter sig til de barndomsoplevelser, der huskes. Dette gælder affekter, der ofte har været undertrykt i årevis. Ved gentagen afreagering opnås voksende tolerance for affekt og mindre behov for at forsvare sig mod den. Det at afreagere giver lettelse samt mulighed for at undersøge forstyrrende oplevelser og ideer. Disse vil være mere tilgængelige for eventuel korrektion og realitetstestning, idet deres forstyrrende effekt i alt fald midlertidigt er svækket efter afreageringen.
3. *Sørgen*. Denne sorg er først og fremmest en sorg over tabet af infantile objekter. Den kan sammenlignes med normal udvikling, f.eks. puberteten, hvor sorgarbejdet i form af adaptation til separation, er tydelig. I analysen genoptages sorgprocessen, når bånd til primære objekter opgives.
4. *Desillusion*. Dette ligner ovenstående ved, at man opgiver nogle infantile forventninger og ideer og udvikler en accept af livets realiteter, idet man medinddrager sin sårbarhed.
5. *Desensibilisering*. Med dette mener Burland den proces, hvor patienten husker mere og mere materiale, der før var for frygtindgydende at møde. Burland giver som eksempel en patient, der gradvist huskede en misbrugssituation som barn. Først huskede han perifere detaljer, som f.eks. tapetet på væggene i det værelse, hvor overgrebet fandt sted. Senere kom han nærmere og nærmere på selve handlingen. I forløbet var angsten så intens, at billederne »flød ud«.
6. *Genoptagelse af psykisk udvikling*, som er baseret på et patient-terapeut-forhold, hvor terapeuten ses som et udviklingsfremmende objekt.

Det har været hævdet at gennemarbejdning har svært ved at finde sted i gruppeanalyse. Dette gør Karterud (10) kraftige indsigelser imod. Han undrer sig over, at begrebet ikke diskuteres mere i gruppeanalytisk litteratur. Han beskriver gennemarbejdning som en langvarig proces, hvor man gang på gang vender tilbage til de samme konflikter, traumer og karaktertræk. Målet

er, at de »samme« konflikter bearbejdes og dermed ikke længere er helt de samme. Der dukker nye nuancer, minder og perspektiver op. Han betoner det vigtige i, at defensive strukturer nedbrydes, og at selvobjektoverføringer integreres i selvet. Karterud pointerer også, at traumer gennemarbejdes i gruppe i en spiralagtig bevægelse, hvor man igen kommer tilbage til det samme punkt samtidig med at man har bevæget sig fremad. Det er terapeutens opgave at facilitere denne proces ved at minde om traumet, når dette er relevant og på denne måde fremme sorgprocessen.

Glatzer (11) er både individual- og gruppeterapeut og beskriver vigtigheden af gennemarbejdning i begge terapiformer. Hun hævder, at gennemarbejdning er et stadigt forsøg på at *omdanne intellektuel indsigt til affektiv forståelse* ved hjælp af overvindelse af modstand, og betoner, at affekten er vigtig, da den gør indsigt troværdig. Det-modstanden beskrives som en vanskelig faktor, der modsætter sig forandring, men det et betegnes også som en *ufrivillig hjælper*, der bringer arkaiske ønsker til overfladen og søger at opnå disse gennem den ubevidste gentagelsestvang. Dermed bliver en analyse af disse infantile drifter mulig. Glatzer påpeger det gavnlige i tolkninger for andre gruppemedlemmer af problemer, der ligner deres egne. Tolkningerne høres, men er ikke så smertefulde. Det er også ofte mindre angstprovokerende og mindre krænkende at acceptere tolkninger fra lige-stillede, det vil sige fra øvrige gruppemedlemmer. Tolkninger, som er fremsagt over for en enkelt patient, men som denne »ikke har hørt« eller har undertrykt, kan patienten senere bruge over for et andet gruppemedlem, som var det hans egen opdagelse. Når dette forhold påpeges korrekt og ikke krænkende, kan det medføre ægte indsigt. I gruppen er der mulighed for at gennemleve smertefulde affekter i den aktuelle gruppesetting, hvor et netværk af overføring, forsvar og identifikation er med til at skabe større indsigt. Gruppeterapeuten er mere aktiv og fleksibel end i individuel terapi, og dette gør ham mere brugbar som en konstruktiv identifikationsfigur. Han kan blive en repræsentant for det styrkede jeg og for transformation af overjeg'et til et mere modent og realitetsbetonet overjeg. Gennemarbejdning faciliteres i gruppesituationen, hvor Thygesen (12) påpeger, at gennemarbejdning også foregår på

det interaktionelle, ikke nødvendigvis verbaliserede plan, idet overføringen udspilles direkte i gruppen. I gruppen foregår der en stadig spejling: Det enkelte gruppemedlems måde at agere på, kommunikere på, reagere på, tænke på bliver givet tilbage til gruppemedlemmet af ligesindede og af terapeuterne og bidrager til den enkeltes »jeg-træning i handling« og indsigt.

Foulkes (13) beskriver »jeg-træning i handling« som en vigtig faktor, der er speciel for gruppeterapi. Det er en intrapsykisk proces, der fremmes af reaktioner og interaktioner i den analytiske gruppe og således baserer sig på kommunikationsprocessen i gruppen. Aktiviteten er som nævnt intrapsykisk og ikke konkret handlen. Processen bidrager til at tilvejebringe den enkelte mere modne jeg-funktioner.

Rutan og Stone (14) beskriver, at konfrontation, klarifikation og tolkning ikke er tilstrækkeligt til at medføre dyb og varig ændring. Igennem gennemarbejdningen udvikler patienten et mere varieret og fleksibelt forsvarssystem, der tillader en mere autentisk intimitet med andre. Gennemarbejdning kan karakteriseres ved sætningen, udtalt af terapeut eller gruppemedlem: »Der er den igen, der er den endnu en gang«, om en patologisk følelse, tanke, adfærd. Der er i gruppen mange muligheder for at undersøge disse forhold på grund af gruppemedlemmernes meget forskellige problemer. Dette påvirker oftest gennemarbejdningen i gunstig retning, men kan i nogle tilfælde forsinke processen på grund af forkerte tolkninger og feed-back. Kernen i gennemarbejdning hævdes at være *at tillade patienten at blive mere accepterende over for sin forsvarsstruktur*. Dette sker ved at få patienten til at indse, at forsvarsreaktionen dengang i barndommen havde et formål, men at den nu er blevet uhensigtsmæssig.

Kasus

K. er en 25-årig studerende, der påbegynder tidsbegrænset gruppeanalytisk psykoterapi (40 sessioner), idet hun gennem flere år har lidt af tilbagevendende forstemninger. Hun lider også af en tarmlidelse (Mb Crohn). K. er en

lille pjevset kvinde, der i sessionerne ofte kryber sammen på stolen og iagt-tager de andre med store øjne. Hun har ønske om at gøre noget godt for alle, helst hele verden, ejer ikke vrede følelser og er bange for vrede rettet mod sig. Hun prøver i begyndelsen af forløbet at undgå kritik og at beskytte de andre mod kritik. Ofte er hun den, der kommer med en positiv bemærkning eller oplevelse, hvis stemningen er tung. Familien er velstillet og beskrives i idyliserende vendinger. Faderen har i en årrække været kronisk syg, han har været hospitaliseret og opereret flere gange, men er trods dette erhvervsaktiv med succes.

I gruppen beretter K. om sin afhængighed af familien, sin hyppige inaktivitet og tendens til at isolere sig. Hun er længe trist med opgiveness og utilstrækkelighedsfølelse, hun føler sig i gruppen svigtet blandt andet af terapeutiske, men får i starten kun udtrykt sin kritik i sit kropssprog. Jo mere K. fortæller om sin familie, desto mere krakelerer idyllen, og der afsløres et indviklet kommunikationsmønster i familien. Direkte irritation og vrede mellem mor og datter opleves af K. som uacceptabel, og omdirigeres via faderen, der formidler med beklagelse. Ved irritation over for moderen har K. oplevet, at denne vender hende ryggen og ignorerer hende uden ord. I gruppen påpeges det, at en sådan reaktion fra moderen må have været vanskelig for K, specielt på visse tidspunkter i barndommen, hvor K. reelt var truet af at blive forladt af faderen, der var alvorligt syg. Ved denne sammenkædning reagerer K. voldsomt i gruppen med gråd og sorg. Hun genoplever meget sorgfulde bange følelser for at miste faderen og oplever, hvordan disse følelser har forplantet sig til andre områder i tilværelsen, hvor hun krampagtigt søger at holde mennesker fast. Efterfølgende får K. kontakt med vrede følelser mod forældrene, senere mod kæresten og studiekammerater. På et tidspunkt er hun vred på alt og alle, og hun formår i gruppen at tackle en konflikt med et andet gruppe-medlem uden efterfølgende at føle skyld. Fysisk har K. haft begyndende tegn på recidiv af tarmlidelsen sammenfaldende med første konflikt i gruppen, men det bliver ved skrækken, idet sygdommen ikke bryder ud.

Da et andet gruppe-medlem slutter planlagt i gruppen, er det vanskeligt for K. Hun foreslår, at den anden kan overtage K.'s egne tilbageværende ses-

sioner. På denne måde kunne K. undgå at blive forladt ved selv at gå. Hun magter dog at blive i gruppen og fremtræder mærkbart modnet i tanke, tale og adfærd. Hun synes endvidere at have fået større forståelse af sammenhæng mellem psykiske og fysiske symptomer.

Diskussion

K. påbegynder gennemarbejdning i gruppeterapien. Via verbalisering og mod til at huske bliver billedet af barndommen mere nuanceret. Hun søger længe at undgå at mærke følelser, f.eks. da hun vil forære sine sessioner til en anden. Efterhånden som hun nærmer sig de svære følelser, bliver hun mindre og mindre skræmt af disse, og der sker en desensibilisering. Barndomsoplevelsen med faderens sygdom og frygten for at miste ham bearbejdes, og hun får herigennem afreageret de affekter, der knytter sig hertil. Det at knytte affekt til barndomsoplevelserne giver hende en værdifuld forståelse. Hun indser, at angsten for at miste er blevet så dominerende, at hun har måttet undertrykke sin egen vrede i alle livets forhold og har klynget sig til andre på uselvstændig vis. Hun begynder at tage nye skridt, viser beslutsomhed og kritik både i gruppen og over for andre personer og genoptager hermed psykisk udvikling. Gruppesituationen har fremskyndet processen hos K., idet hendes ængstelige konfliktskyende adfærd udspiller sig så tydeligt og kommenteres. K. har i gruppen haft mulighed for at opleve interaktioner mellem gruppe-medlemmer og terapeuter, mellem sig selv og andre gruppe-medlemmer og sig selv og terapeuter. Tolkninger af disse interaktioner samt mulighed for spejling, udveksling og identifikation har været lærerigt for hende. K.'s eget psykiske arbejde er blevet fremmet af andre gruppe-medlemmers historie og sorg. Andres udtrykte vrede, specielt mod terapeuterne, var først skræmmende for hende, men det blev senere muligt også for hende selv at udtrykke kritik. K. fremkom i forløbet med mange selvbefredelser, som de øvrige gruppe-medlemmer ikke kunne acceptere, og hun fik herigennem en korrektiv emotionel oplevelse.

Gennemarbejdning er en proces, der gennemvæver hele terapien, og den er *nødvendig for at bibringe varig psykisk ændring*. Som sådan er den en vigtig del af den analytiske proces. Gennemarbejdning består af del-elementer, der er til stede i varierende grad i forskellige tidsrum, afhængig af den enkeltes personlighed og terapiens forløb. Af disse elementer vil jeg især fremdrage forgrening og integrering af indsigt, samt knytning af affektiv oplevelse til denne indsigt som særlig vigtig. De enkelte delprocesser i gennemarbejdningen er både affektive, intellektuelle, intrapsyriske og interpersonelle. Som kasus illustrerer, er en del af gennemarbejdningen lig med en sorgproces, hvor patienten må opgive infantile ønsker og objekter.

Gennemarbejdning kræver overvindelse af modstande. Traditionelt ses det- og overjeg-modstande som de vanskeligst analyserbare. Opmærksomheden skal dog rettes mod, at det'et gennem gentagelse og reaktioner fremtræder som en ufrivillig hjælper, der bringer konflikten frem, det vil sige i en form for kommunikation.

Ved hjælp af gennemarbejdning opnår patienten mulighed for at ændre sit forsvar og indse, at det, der engang tjente et formål til at beskytte mod angst og til at bevare psykisk ligevægt, nu er til besvær.

Patienten opnår indsigt ved hjælp af konfrontation, klarifikation og tolkninger, men både i dette arbejde og især i gennemarbejdningen er patientens indsats væsentlig. Som kasus ligeledes illustrerer, er patientens vilje til at huske, evne til at sørge samt ønsket om at forstå, grundlæggende for, at en gennemarbejdningsproces forløber godt. Det er patienten, der gør det store arbejde, og som indser, lider, sørger og vover nye skridt. Muligheden for at gøre dette ligger i den terapeutiske relation mellem patient og terapeut og mellem patient og gruppe.

I gruppen sker der en reaktualisering af tidligere konfliktsituationer og deres forgreninger. Patienten konfronteres med mange historier, der for hende kan få en drejning mod hendes egen historie. *Et fællestema bliver præsenteret i mange variationer*. Dermed kan patienten gennemarbejde i gruppen ved hjælp af de øvrige medlemmers indlæg, reaktioner og adfærd. Endvidere foregår der fortløbende realitetstestning på grund af de mange medlemmers

bidrag, ligesom der er mulighed for at prøve ny adfærd. Der foregår en stadig »jeg-træning i handling«. Gruppesituationen kan lette den enkelte patients accept af tolkninger. Dels gælder dette de tolkninger, terapeuten giver til andre gruppemedlemmer vedrørende problemer, der minder om patientens problemer. Dels er det ofte lettere at acceptere tolkninger fra ligemænd (andre gruppemedlemmer) end fra terapeuten. Det er terapeutens opgave at facilitere processen gennem at skabe en tilfredsstillende empatisk atmosfære og tilbyde sig selv som rollemodel. Hun bør repræsentere et stærkere jeg og et mere modent overjeg, dersom hun skal kunne hjælpe patienten med at komme fri af de indre blokeringer, der forhindrer forandring. Dette gøres ved hjælp af tolkninger til den enkelte og til gruppen, samt ved at bevare tålmodigheden og ikke være bange for at gentage sig selv. Terapeuten skal optræde som et aktivt, helt menneske og turde være personlig uden at blive privat.

Litteraturliste

1. Freud S. Erindren, gentagen og gennemarbejden (1914g). I: Ole Andkjær Olsen og Simo Køppe (red), *Afhandlinger om behandlingsteknik*. Hans Reitzels forlag, 1992.
2. Freud S. Inhibition, Symptoms and Anxiety. I: *Collected Papers*. S:E: Vol XX, 1926, pp. 87–172.
3. Vaughan S. The analytic process: Clinical and research definitions. *Int J Psychoanal* 1995;79:343.
4. Fenichel O. *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York: Norton 1972, p. 31.
5. Novey S. The Principal of Working Through in Psychoanalysis. *J Am Psychoanal Assoc* 1962;10: 658-76.
6. Brenner C. Working Through 1914-1984. *Psychoanal.Quarterly* 1988; 56: 88-108.

7. Sedler MJ. Freud's concept of working through. *Psychoanal Quarterly* 1983; 52:73-98.
8. Bechgaard B. Om gennemarbejdning. *Matrix* 1984;3: 23-29.
9. Burland JA. The role of working through in bringing about psychoanalytic change. *Int J Psychoanal* 1997;78: 469-84.
10. Karterud S. *Gruppeanalyse og psykodynamisk gruppepsykoterapi*. Oslo: Pax Forlag A/S, 1999.
11. Glatzer HT. Working through in analytic group psychotherapy. *Int J Group Psychother* 1969;19:292-306.
12. Thygesen B. Nogle overvejelser over gennemarbejdning i analytisk gruppepsykoterapi. *Matrix* 1984; 4: 31-35.
13. Foulkes SH. *The Therapeutic Group Analysis*. Allen & Unwill, 1964.
14. Rutan J, Stone WN. *Psychodynamic Group Psychotherapy*. The Guildford Press, 1993, pp. 78-81.

BOGANMELDELSER

Philip Hwang (red.): »Faderskap i tid och rum«. Stockholm: Natur og kultur, 2000

Anmeldt af Dennis Lind

Den nærværende bog er en revideret udgave af bogen »Faderskap«, der udkom i Sverige 1985. Jeg kender desværre ikke forgængeren, men af omtalen beregnet til anmeldere og af forordet af den nye bog fremgår det, at den reviderede udgave inkluderer den nyere viden om fædre og faderskab, som er indhentet i de seneste 15 år. Bogen tager udgangspunkt i en række påstande og ofte forekommende antagelser og/eller fordomme om fædres evner og anlæg for at have med børn at gøre.

»Utgangspunktet för Faderskap i tid och rum är att man måste anlägga et brett perspektiv på problemet. Vill man verkligen förstå pappan, är det inte tillräckligt att bara titta på honom ensam...(...) s. 10.

Målgruppen må siges at være ret bred: Bogen henvender sig iflg. forordet til alle, som på en eller anden måde kommer i kontakt med fædre. Den tænkes benyttet inden for forskellige uddannelser, fx sundhedsplejersker, pædagoger og lærere eller fagfolk, der arbejder med fædre og/eller familier. Endelig forestiller forfatterne sig, at alle, der af forskellige grunde vil vide mere om fædre, også vil kunne drage nytte af at læse bogen.

Bogen er bygget op som en antologi, og bidragyderne er med undtagelse af en universitetslektor alle professorer i hhv. psykologi, historie og pædago-

gik. Philip Hwang er den eneste af bidragyderne, som jeg kender navnet på, han bidrager med to kapitler, de øvrige med et hver, og på den måde består bogen af 7 selvstændige kapitler, der udgør forskellige vinkler på faderskab.

Det første af Hwangs kapitler præsenterer forskellige psykologiske skoledannelsers tilgang til at forstå faderskabet samt den klassiske fædreforskningens undersøgelser af fædres kapacitet til at have med specielt spædbørn at gøre. I forlængelse heraf skitserer han forskningens resultater vedrørende forskelle og ligheder mellem mødre og fædre, og sætter bl.a. fokus på den interessante forskel mellem kønnene i indholdet i legen og på legens betydning i relationen mellem faderen og barnet. Hwang beskriver også de forskelle mellem mødre og fædre, der udspringer af, at det som udgangspunkt er mødre, der tidsmæssigt er mest sammen med de små børn. Hwang diskuterer herefter faderens betydning for barnets udvikling, som er umulig at tage ud af familiesammenhængen og sætter den naturligt i forbindelse med et helhedssyn på familien, parrelationen og fler-børns-familier.

I det næste kapitel fremlægger og diskuterer han en række data om mænds faktiske deltagelse og engagement i hjemmet og i børn, samt mulige forklaringer på mændenes adfærd. Han diskuterer biologiske, sociale, arbejdsmarkedsmæssige og psykologiske årsager til det moderne faderskab, og berører på den måde mange konkrete årsager og forklaringsmodeller i punktnedslag. De to første kapitler i bogen er dermed en slags vifte ud over de sidste 35 års fædreforskning.

I det følgende kapitel beskæftiger professor i pædagogik Lars Gunnarson sig med faderskab ud fra en social netværks-referenceramme. Man kan sige, at dette kapitel er mere sociologisk i tilgangen til emnet end de to foregående. Teorien bag analyse af sociale netværk er, at mennesket kun eksisterer i sammenhæng med andre, og at menneskelig adfærd derfor kun er forståelig i forhold til den gruppesammenhæng, som den udfolder sig i. Som Lars Gunnarsson starter kapitlet med: »Sig mig, hvem du omgås, og jeg skal sige dig, hvem du er« (s. 67). Han refererer til mødreforskning, hvor det har vist sig, det er meningsfyldt at analysere den enkelte mor i netværket, idet der ofte er sammenhæng mellem mødres positive forældreegenskaber og ressourcer i

netværket. Og omvendt. Netværkets medlemmer kan give følelsesmæssig og praktisk støtte, direkte påvirke opdragelsesstrategier og også tjene som modelfunktion for faderen. Forfatteren viser igennem referencer til et forskningsprojekt, at forskellige familietyper og »fader-roller« har forskellige netværkstyper. Netværket kan både være udvidende og indskrænkende for den enkelte fader, fx kan arbejdskollegers krav om at være en »traditionel« mand medføre en bevægelse væk fra et samtidig eksisterende ønske om at være mere aktiv i familien omkring børnene.

Universitetslektor Ulf Hyvönen beskriver og refererer til resultater fra et forskningsprojekt, hvor han har undersøgt fædreroller via børns beskrivelser og vurderinger af fædre, som de er kommet til udtryk i interviews. I de sidste 10 år, siger han, er der i Sverige opstået en stor interesse for fædre og faderskab, og en række forfattere peger alle i retning af, at der er indtruffet store forandringer i rollen i de seneste år. Der tales nu ofte om »den nye fader«, der i modsætning til den gamle eller traditionelle er langt mere omsorgsgivende og interesseret i børnene. På den baggrund er det interessant at analysere fædre ud fra børnenes udsagn om deres fædre.

Analysen af interviewene viser, at over halvdelen af børnene har et positivt billede af deres far, som sød, forstående og retfærdig, og mange af dem ønsker ikke, at han skal være anderledes (s. 102). Der er en mindre gruppe, som er kritisk og ligefrem negativ over for deres fædre. Det er primært yngre drenge, der peger på faderens dårlige humør og også manglende tid sammen med faderen. Artiklen fremhæver nogle forskelle i pigers og drenges vurderinger af fædrene: Drengene vurderer overordnet set faderen i forhold til hans egenskaber, gode og dårlige sider og i særdeleshed i forhold til drengene selv, hvor pigerne mere ser faderen i relation til hans position i familien, som familiefar og som partner for moderen. I undersøgelsen er også skilsmissebørns vurdering af, hvem der vil være den bedste forældre at bo sammen med, hvor over halvdelen vurderer, at forældrene vil være lige gode, hvilket formentlig er et nyere historisk fænomen. Forfatteren sammenfatter resultaterne ved at fremhæve, at der er forskellige fædre-diskurser i børnebefolk-

ningen, den traditionelle fader findes stadig, men ofte blandet med diskurser om den mere moderne familieorienterede fader.

Professor i psykologi, Carl Martin Allwood, præsenterer herefter en række socialantropologiske undersøgelser, med det erklærede formål at undersøge og analysere andre kulturers måde at forvalte faderrollen på. Undersøgelser af urbefolkninger, hvor synet på befrugtning og mandens rituelle adfærds betydning for barnets sundhed, couvade-ritualer, samt vidnesbyrd fra samfund med matriarkat, viser, at der er stor variation i, hvordan faderskabet udspiller sig. Det interessante er, hvilken teoretisk ramme de forskellige kønsroller bliver forstået inden for. Socialantropologien har ofte et biologisk analyseapparat som udgangspunkt. Det betyder, at en af de vigtigste motivationelle drifter i mennesket – som hos dyrene – er at kunne sprede sine gener og sikre sig det størst mulige antal levedygtige afkom (s. 138 og 150). Allwood anfører dog, at denne biologiske forståelsesramme er for snæver i vurderingen af faderrollen i moderne samfund, men fremfører alligevel en lang række undersøgelser, der bygger på det utilstrækkelige grundlag. Hans konklusioner antyder, at hans formål er et forsøg på at imødegå et ikke ekspliciteret postulat om, at der findes en nærmest universel eller særlig naturlig faderrolle, idet han benytter de mange undersøgelser til at vise, at der er utallige »rigtige« fædroller i verden.

Allwood refererer til det afsluttende kapitel, der er skrevet af professor i psykologi Stefan Hansen, som handler om fædre i et biologisk perspektiv. Det er imidlertid udelukkende fædre i dyrenes verden, altså handyr, der er fokus på, og kun i den sidste linie i artiklen antyder Stefan Hansen, at han mener, at man kan bruge studier af dyrs udvikling af yngelpleje som inspiration til nye synsvinkler på vores egne fædroller (s. 217). Vi præsenteres for de meget fascinerende sydamerikanske silkeaber, hvor handyrerne har afkommet hos sig fra fødslen og drager omsorg for det, undtagen når barnet skal die, læser om en lang række andre abearter og om enkelte fugle. I artiklen fremlægges de biologiske – socialdarwinistiske – principper for forældreadfærd i en mere udførlig form end i den forrige artikel. Det grundlæggende princip om at kunne

reducere det enkelte artsindivids primære motivation til at sprede og videreføre sine gener, er forsøgt udviklet, idet også dyrestudier har vist tilsyneladende altruistisk adfærd hos dyr (hvor dyrene mod forventning ikke kun handler i forhold til egen eller afkommets overlevelse), og den biologiske forklaringsmodel er blevet udviklet til at registrere adskillige yngelplejeformer, der giver sig udslag i forskellig han-adfærd inden for forskellige arter, fx om familiedannelsen er polygam – og på hvilken måde.

Den næstsidste artikel i bogen er forfattet af professor i kvindehistorie Gunhild Kyle. Hun præsenterer et historisk rids af faderens rolle og placering i tidligere tider i Sverige og i Europa. Faderen er først i nyere tid blevet genstand for forskningsinteresse i forbindelse med forældreskab og familiestruktur. Tidligere har det ikke været til diskussion, at moderen tog sig af børnene og omsorgen, og i historiske kilder optræder han ikke som forælder på linie med moderen, men udelukkende som familieoverhoved og forsørger. På den måde er historien om faderens som omsorgsgiver historien om den fraværende forælder. Kyle redegør for, at faderrollen skifter i forskellige historiske perioder og i forhold til forskellige produktionsforhold, hvilket er en meget udbredt forståelse i dag. Overgangen fra det førindustrielle samfund til det industrielle betød at faderen forlod familiefællesskabet og blev bestemmende i den verden, der lå uden for familien, hvor moderen blev overladt i al fald det daglige ansvar for familien. Også denne artikel argumenterer i det skjulte for det synspunkt, at der ikke findes nogen naturgiven faderrolle, men at rollen skal forstås i forhold til det omgivende samfund.

I forhold til det nævnte selverklærede formål med bogen må man vel mene, at bogen lever op til at perspektivere faderskabet bredt. Når man samtidig tager den meget brede målgruppe i betragtning, skal man vel også tillade, at den ikke lever op til formelle krav om fx referencer, men kun har en liste over baggrundslitteratur. Det medfører desværre, at det ikke er muligt at se, hvor de enkelte oplysninger kommer fra, og det er jo ærgerligt for den interessere-

de læser. Den er farverig i eksemplerne, og sammenligningerne med eksotiske dyr og kulturer er sjove og spændende.

Efter at have læst bogen melder der sig det af Gotha Andersen berømtgjorte spørgsmål: »Og hvad kan vi så lære af det?« Og det er et godt spørgsmål. Der er overordnet set noget gammeldags og utidssvarende over tilgangen til fædreforskningen i denne bog, som måske hænger sammen med, at der er tale om en nyredigering af en bog fra midten af 80'erne. Flere af artiklerne har fx kun ganske få titler i litteraturlisten fra efter den sidste bogs udgivelse, hvilket i sig selv vidner om, at der måske ikke er skiftet specielt meget perspektiv i forhold til den oprindelige udgave. Bogen har samtidig en opbygning, der ligger på linje med ældre og velrenommerede fædrebøger, hvor der ofte præsenteres de samme vinkler på faderskabet, som i denne bog. Specielt de socialantropologiske, biologiske og historiske bidrag var vigtige for 35 år siden, hvor det var betydningsfuldt at holde det overordnede perspektiv klart: Faderskab er ikke en bestemt, naturgiven eller biologisk mekanisme, faderskabet er historisk og samfundsmæssigt bestemt, og kan ikke ses ude af sammenhæng med det aktuelle samfund – både hvad angår udvikling og produktionsform, og også hvad angår normer og værdier.

At dette har været fastslået igennem de sidste 20 år betyder, at det ikke bør være så grundige gentagelser af disse forskellige argumentationer, eller vidnesbyrd om eksotiske dyr og urbefolkninger, der fylder i en moderne fædrebog. Den viden ligger nu på en eller anden måde fast, og når den nærværende bog bruger så relativ meget energi på uddebatterede emner, så forledes man som læser til at tro, at udviklingen ikke er kommet så langt, som den faktisk er.

Når det er slået fast, at der ikke findes en »universel« faderrolle, er der i højere grad behov for at analysere den eller de aktuelle faderroller, som eksisterer i samfundet. Faderrollen af i dag skal analyseres og beskrives aktuelt i de relationer, hvor det er interessant, fx i forholdet til barnet, sønner og døtre, partneren, familieværdier, arbejdsmarkedsforhold, og måske i forhold til egen opvæksts- og omsorgshistorie. I den sammenhæng skal bogens bidrag om

hhv. fædres netværk og faderroller set med børns øjne fremhæves, idet det formentlig er de kapitler, der repræsenterer det nye i bogen, og det er også de artikler, der virker mest inspirerende og fremadskuende i forhold til anden traditionel fædelitteratur.

Og der er mange interessante temaer, der kan være vigtige at få belyst og efterforsket i det moderne faderskab: Meget tyder på, at ændringerne i familiemønstrene trods alt sker i et adstadigt tempo, og at det i denne tid bevæger sig mod en stadig større deltagelse og ansvarlighed i familien og i børneomsorgen fra fædres side. I en vis forstand er familiemønstrene i en brydningstid, der opstår som en følge af »pres« fra to sider, nemlig som en følge af, at mødrener erhvervsarbejde er en realitet, og samtidig som en følge af, at fædre i disse år udvikler måder at være mere deltagende i familielivet på, end de historisk har været her i Danmark. Man ved imidlertid ikke særlig meget om, hvordan disse ændringer finder sted, og hvad det betyder for de fædre, der har pionerstatus inden for nye familiemønstre.

Den hidtidige fædeforskning har, som Hwang beskriver i sine kapitler, afdækket, at fædre og mødre på et grundlæggende plan begge er i stand til at varetage omsorgen for børn i alle aldre. Der er imidlertid meget, der tyder på, at fædre og mødre tilgodeser børnenes behov på forskellige måder, og det er en vigtig opgave for fædeforskningen i de kommende år at arbejde med at afdække disse konkrete kønsspecifikke forskelle. En far behøver ikke at blive præcis som en mor for at varetage omsorgen for børnene, ligesom den enkelte kvinde ikke behøver at blive som sundhedsplejersken for at være en »god nok« mor. Det er formentlig muligt at udtrække kønsforskelle i variationerne bl.a. af den grund, at fædre indgår i forældreskabet med en omsorgsmodel, der har gennemgået en drenge- og mandesocialisation, hvor mødrener har en pige- og kvindesocialisation som udgangspunkt.

Fædre kan ikke forstås og beskrives løstrevet fra de relationer, som de indgår i, hvilket som nævnt var et af udgangspunkterne for den anmeldte bog.

Faderskabet eksisterer i samfundet og er derfor i relation til arbejdsmarkedsforhold, mandesocialisation, familienetværk, parforholdets dynamik og struktur og i udviklingen af relationen til børnene. Tiden er kommet til, at forskningen inden for fx psykologi, sociologi, pædagogik eller historie arbejder sig længere ned i de mange områder, og forhåbentlig vil de kommende års fædreforskningsprojekter hver især netop vælge et bestemt perspektiv – gerne et biologisk, hvis det er det, forskeren hælder til – og så gå linen ud og stræbe mod en udtømmende beskrivelse af de aspekter, som undersøges. Jeg har ikke set, og tror heller ikke, at der findes bøger om moderne fædre, der alene bygger på sammenligningen med dyr eller for den sags skyld faderroller i stammesamfund (der formentlig er uddøde, siden artiklerne blev skrevet), og det kunne være interessant at se, om forfatterne til artiklerne i denne bog kunne komme meget længere ad den vej. Det tror jeg i virkeligheden ikke, at de kunne. Sammenligningerne med det eksotiske og primitive perspektiverer ganske rigtig vores kultur, men man kommer ikke dybere i forståelsen af dynamikken i vores samfund. Det forbliver på det beskrivende niveau.

Den nærværende bogs største svaghed er derfor i mine øjne, at forfatterne i de fleste kapitler beskriver det samme, som lignende bøger har gjort i 15 år.

Opslagsbøger i lange baner

Anmeldt af Ole Andkjær Olsen

Psykologisk-pædagogisk ordbog. Af Mogens Hansen, Poul Thomsen og Ole Varming. 13. udgave, Gyldendal, 2001. 459 sider, pris kr. 299 [9.300 opslag, ca. 2.200.000 enheder].

Psykologisk pædagogisk opslagsbog. Af Espen Jerlang og Jesper Jerlang. Gyldendal, 2001. 217 sider, pris kr. 269 [ca. 4.800 opslag, 1.700.000 enheder].

Nyt psykologisk leksikon. Af Henry Egidius. Oversat fra svensk af Hans Christian Fink. Hans Reitzels Forlag, 2001. 675 sider, pris kr. 498 [ca. 5.000 opslag, 2.700.000 enheder + 40 siders engelsk-dansk konkordans].

Psykologileksikon. Fra angst til ånd. Af Finn Abrahamowitz. Høst & Søn, 1999. 303 sider, pris kr. 298 (paperback 2001, pris kr. 149,95) [ca. 3.600 opslag, 1.200.000 enheder].

Psykiatrisk ordbog. Af Aksel Bertelsen og Ole Sylvester Jørgensen. Hans Reitzels Forlag, 2000. 327 sider, Pris kr. 250 [ca. 2.200 opslag, 600.000 enheder].

Sexleksikon. Fra abe til Aarestrup. Af Christian Graugaard. 596 sider. Rosinante, 2001. Pris kr. 399 [ca. 4.000 opslag, 1.700.000 enheder].

Parforhold og børneopdragelse for let øvede og viderekomne voksne. En brugsbog for et bedre familieliv. Af Finn Korsaa. 270 sider. Rosinante 2001. Pris kr. 269 [163 opslag, ca. 600.000 enheder].

Flere af bøgerne foreligger også i bogklubudgaver til nedsat pris.

Jeg sidder med en række psykologiske – og dermed beslægtede – opslagsbøger, der inden for de seneste år er ny- eller genudgivet på det danske bogmarked. De er i hovedsagen formidlende, dvs. at de henvender sig til en bredere læserkreds af lægfolk og studerende på forskellige niveauer gennem en pædagogisk forkortende og forenkende tilgang. Da de alle er skrevet af 1-3 forfattere, er en del af stoffet nødvendigvis andenhåndsviden (sandsynligvis lånt fra andre opslags- eller lærebøger), men til gengæld har artiklerne et vist enhedspræg. Der er forskelle m.h.t. omfang og pris, og jeg har ovenfor i opregningen af de enkelte titler anført det omtrentlige antal af artikler og typeenheder, så man kan vurdere omfanget på andet end sidetallet. Relativt mest for pengene får man hos Hansen, Thomsen & Varming, Jerlang & Jerlang samt paperbackudgaven af Abrahamowitz, men der er selvfølgelig også mange andre hensyn at tage. Jeg skal dog allerede her foregribe den konklusion, at jeg ikke specifikt vil anbefale nogen af bøgerne på de andres bekostning, da valget må afhænge af, hvad man søger efter og har brug for. Meningen med en opslagsbog er ikke, at man læser den fra ende til anden. Det er heller ikke min hensigt som anmelder. Da mit eget speciale er den psykodynamiske psykologi, og da *Matrix* er et psykoterapeutisk tidsskrift, har jeg især holdt øje med de anmeldte bøgernes bidrag på netop dette felt.

En ordbog skriver sig – hvad enten den vil eller ej – altid ind i en bestemt lærdomstradition og dækker en bestemt kanon af begreber og termer i tilknytning hertil, ligesom forfatterens holdninger ofte træder frem bag den tilstræbt neutrale udtryksform. Personligt har jeg en svaghed for det koncept, som K. B. Madsen anvendte i sit psykologiske leksikon fra 1974 med en række encyklopædiske hovedartikler kombineret med kortere og helt korte ordbogsagtige opslag, men den indstilling deler jeg tydeligvis ikke med det store flertal af nutidens ordbogsforfattere. Problemet i dag er nok, at angsten for ensidighed og for ikke at få det hele med og for ikke at have taget højde for alt, er så fremtrædende, at man ikke mere tør vedkende sig nogen af fagets »store fortællinger«. Når man som alternativ til en sådan præsentation af »totalobjekter« tager »det skizoide forsvar« i anvendelse, splintrer man imidlertid uvægerligt de meningsgivende sammenhænge i meget små partik-

ler, og i alle de her omtalte opslagsbøger – bortset fra Korsaa – anvendes det samme koncept, nemlig et stort antal overvejende korte opslag, men kun få eller slet ingen mere substantielle og overbliksgivende artikler. Opsplitningen resulterer desuden i mangfoldige gentagelser, hvilket ikke mindst falder i øjnene, hvis man forsøger at følge et bestemt spor gennem de mange krydshenvisninger, og til sidst sidder man tilbage med en postmoderne følelse af at køre i ring. En forankring til verden uden for leksikonnet i form af gode litteraturhenvisninger kunne have været en hjælp, men mangler. Man kan derfor kun håbe, at netop studerende, der er den vigtigste målgruppe, er i stand at håndtere den »depressive position«, de uvægerligt kommer i under deres studier, og selv kan bygge en ny forståelse op på grundlag af de tilbudte forståelsesbrokker. Men nu til de enkelte bøger.

Særlig opmærksomhed påkalder den pædagogisk-psykologiske ordbog af Mogens Hansen, Poul Thomsen og Ole Varming sig, da den i 1999 er kommet i 13. udgave, og siden første udgave i 1971 er trykt i 147.000 eksemplarer. Denne bog er blevet standard i genren og er sikkert årsag til udsendelsen af nogle af de øvrige, der forsøger at komme ind på denne lukrative del af bogmarkedet. Dens store succes har betydet, at den er blevet omhyggeligt opdateret fra udgave til udgave. Den er udvidet fra oprindelig 5.500 opslagsord til nu ca. 9.300. Der er kun ganske få længere artikler (nervesystem er den længste på ca. fire spalter), mens mange ikke er længere end i fremmedordbogen og tilmed mangler etymologi. Der er et stort antal modeller og figurer, og et særkende er biograferingen af danske psykologer, pædagoger, filosoffer og psykiatere, hvor der er foto af de afdøde (tidligere over en hel side, i de senere udgave dog reduceret til en mere beskedne placering spalten). Dette felt er grundigere dækket end i samtlige andre omtalte opslagsbøger. Der er endog særdeles mange opslagsord med relation til forskellige specialpædagogiske emner, ikke mindst læsepædagogik, samt de åbenbart mangfoldige neurologiske og psykiske lidelser, man som specialpædagog skal være opmærksom på. Det psykodynamiske område er dækket ind, men fylder relativt mindre end i samtlige andre omtalte opslagsværker, hvilket nok bunder i forfatterens fælles udgangspunkt på det skolepsykologiske område.

Alt i alt en meget koncentreret, kompakt og handy opslagsbog til en overkommelig pris.

Jerlang & Jerlang har ligeledes et udgangspunkt i det pædagogiske. Også her er mange opslag af mere beskedent omfang end i fremmedordbogen. Det psykodynamiske og psykoterapeutiske område fylder relativt mere end hos Hansen, Thomsen & Varming, og det virker, som om disse artikler er skrevet med større kendskab til primærlitteraturen. Der er kun halvt så mange opslag, men ved sammenligning af et par tilfældige intervaller, virker reduktionen velbegrundet. I nogle tilfælde ser det dog ud, som om Hansen, Thomsen & Varming er kilden, når der forekommer næsten ordret identiske definitioner. Denne bog er helt ny på markedet og mangler dermed endnu at bevise sin levedygtighed i form af reviderede og forbedrede udgaver.

Hos Abrahamowitz – kendt som psykologianmelder og forfatter til en lang række psykologiske og andre bøger – lægges der, som det allerede ligger i titlen, ikke særlig vægt på det pædagogiske felt, og der er både færre opslag og færre enheder end hos Jerlang & Jerlang. Dækningen af det psykodynamiske ligger på samme niveau og vidner også om et væsentligt primærkendskab til området. Hjerneforskningen, den kropsrelaterede psykologi og videnskabsteorien er dækket fyldigere, ligesom randområder som parapsykologi fylder mere, så hvis man ikke har brug for de pædagogiske specialartikler, er der noget at hente her. Bogen er allerede kommet i paperback og må således være slået an på markedet. Det skal nævnes, at Abrahamowitz' psykologileksikon, hvis omfang allerede er temmelig beskedent, også findes i en lommeudgave reduceret til godt en tredjedel (*Psykologisk lommeordbog*, 118 sider, pris kr. 128). Jeg har dog svært ved at forestille mig, hvem den henvender sig til, da sværhedsgraden ikke er sænket tilsvarende.

Egidius er klart det største og mest ambitiøse leksikon i rækken. Det er oversat fra svensk, og originaludgaven udkom i 1994. Der gives ingen oplysninger om, hvem forfatteren er, men jeg har fundet frem til, at han er født 1925 og er tidligere lektor ved Lærerbhøjskolen i Malmø. Han har ved udarbejdelsen fået bistand fra et større antal svenske konsulenter, og efter Hans Chr. Finks danske oversættelse er artiklerne yderligere gennemgået og revideret af syv

danske konsulenter, hvilket vidner om værkets videnskabelige prætentioner. Også her er det psykodynamiske og psykoterapeutiske område repræsenteret i tilfredsstillende grad, selv om man ligesom hos Hansen, Thomsen & Varming fornemmer, at emnet ligger langt fra forfatterens kerneområde og netop er »korrekt« behandlet, men på en noget uengagerende måde. I den danske oversættelse fremtræder bogen meget monumentalt og murstensagtigt, hvorfor det kan undre, at hverken tekstmassen eller antallet af artikler er tilsvarende større (på køkkenvægten 1,5 kg mod mindre end det halve hos Hansen, Thomsen & Varming, så det er ikke en bog, man løber rundt med i skoletasken).

Ved sammenligning med de øvrige vil man uvægerligt komme til det resultat, at artiklerne hos Egidius akademisk set er bedre funderet, hvorfor leksikonet som sådan må være det bedste valg for universitetsstuderende. Artiklerne er gennemgående længere, og de større artikler er lidt mere systematisk sat op, mens det, som de to psykologisk-pædagogiske opslagsbøger yder m.h.t. specifikt danske forhold, til gengæld er fraværende. Der er tydeligvis gjort et stort arbejde, både med oversættelsen, den danske bearbejdning samt tilføjelsen af engelske oversættelser af alle opslagsord såvel som en engelsk-dansk konkordans (hvilket ikke findes i den svenske udgave). Alligevel er man lidt utilfredsstillet, da det stadig er for lille og for opsplittet et leksikon til at være rigtigt encyklopædisk. Der er f.eks. fem spalter med tolv artikler begyndende med familie-, og man spekulerer på, om en enkelt mere encyklopædisk artikel uden gentagelser og med en logisk opdeling af feltet ikke ville have været bedre. Hvor den svenske psykiater og psykoanalytiker Johan Cullbergs dynamiske psykiatribog i kraft af sin enestående succes har kunnet udkomme i mange forøgede og forbedrede udgaver, i de senere med en særdeles mærkbar bearbejdning af danske fagfolk, har man foreløbig ikke rigtig med Egidius fornemmelsen af et »dansk« leksikon, der passer til danske forhold eller danske læseplaner. Forlaget annoncerer da også efter forslag til forbedringer hos læserne.

Det område, som behandles i Aksel Bertelsens og Ole Sylvester Jørgensens psykiatriske ordbog, er også i mindre grad repræsenteret i de andre

opslagsbøger, men er her dækket af fagpsykiatere. Opslagene er ikke direkte pædagogiske, da også de forklarende ord mange gange er hentet dybt inde i fagets egen terminologi. Omfanget er begrænset, og der er ingen oversigtsartikler (psykiatri forklares på to en halv linje). Det psykodynamiske område er til stede, men fylder ikke meget, og i forordet lægges der da også op til, at ordbogen navnlig er tænkt som en støtte ved anvendelsen af WHO's i Danmark officielt gældende psykiatriske diagnosesystem kendt som ICD-10. Det skal nævnes, at den ene af forfatterne, Aksel Bertelsen, har forestået en dansk udgave af ICD-10, der er kommet i adskillige oplag på Munksgaards forlag.

Graugaards sexleksikon minder i sit emnevalg og faglige niveau om Preben Hertofts *Sexologisk opslagsbog* (Hans Reitzels Forlag, 1989), men er blevet omkring fire gange større. Forfatteren er både kendt som læge, forsker og velskrivende columnist i Politiken, og i leksikonnet får læseren glæde af alle disse kvalifikationer. Som det siges i forordet, spændes der fra slang til lægelatin, og »der er lagt eftertryk på kærlighedslivets kulturhistoriske, poetiske, sociologiske, spirituelle og mytologiske dimension«. Artiklerne er skrevet med en ganske medrivende entusiasme. Det psykodynamiske område er kompetent dækket ind, selv om det ikke udgør nogen større andel af artiklerne. Af og til kan man godt føle et behov for begrænsning, når der også er artikler om personer og begreber med en mere perifer tilknytning til emnet. Ligesom Freud blev beskyldt for at se sex alle vegne, finder vi hos Graugaard opslagsord, hvor seksualitet i hvert fald kun er et mindre vigtigt aspekt, f.eks. intelligens, metastase, salme, uniform, vals. Vil nogen mon overhovedet finde på at slå sådanne ord op? I alle tilfælde bliver man imidlertid grundigt informeret og ikke mindst godt underholdt. Jeg kan ikke lade være med at tænke, at Graugaard er manden, der har både energien og talentet til at skrive en fremragende seksualitetens og kærlighedslivets kulturhistorie.

Med Korsaa er vi nået til rosinen i pølseenden. Der er ikke tale om en traditionel opslagsbog (der er ingen definitioner eller forsøg på udtømmende forklaringer), men om en række (nærmere bestemt 163) små essays sat op i alfabetisk rækkefølge. Det er en brugsbog for familier, og følgelig er der også sparet på fagudtrykkene. Fra et psykodynamisk synspunkt er det interessan-

te, at Korsaa har anvendt sine erfaringer som psykolog, psykoanalytiker og familierådgiver til at formulere en række konkrete råd vedrørende løsning af typiske samspilsproblemer i børnefamilier. Det er ikke traditionel psykoanalytisk pædagogik og slet ikke ud fra den velkendte antiautoritære grundholdning. Denne er måske nok et eller andet sted medtænkt, men der er samtidig taget højde for, at den autoritetsfjendtlige indstilling i tiden efter ungdomsoprøret i 1968 har skabt en række nye problemer som konsekvens af, at lystprincippet dengang blev gjort til en generel leveregel for både forældre og børn. Korsaa's synspunkt er snarere, at autoriteten er et nødvendigt onde, som skal indarbejdes i samspillet mellem familiemedlemmerne, både når forældrene skal turde og gide spille rollen som autoriteter, og når børnene skal bringes til at indse, at ikke alt er tilladt. Heri ligger noget af den klassiske ødipusteori, som den antiautoritære pædagogik i sin tid var et opgør med, men der ligger også erkendelser fra moderne objektrelationsteori, når det gang på gang siges, at den vigtigste socialiserende faktor for barnet er forholdet mellem forældrene. Hvis dette ikke er stabilt, ærligt og kærligt, vil alle øvrige pædagogiske tiltag lide under det. Nogle vil nok finde Korsaa's ideer provokerende i deres tilsyneladende konservatisme, men netop disse læsere burde gå i diskussion med bogen, så tidens ideer om det »kompetente« barn ikke bliver enerådende i debatten.

ABSTRACTS

Matrix 2002; 1, s. 5-82

Adnan El Moukdad: Existential oriented therapy with traumatized refugees. *Matrix*, 19, p. 5-16.

Using an existential phenomenological method as a point of departure, this article describes an approach to therapy with traumatized refugees. The phenomenological method is used both as an instrument for examining the client's problems and for enhancing the therapist's cross cultural competence. The following aspects are underlined as important in the therapy: Alienation, reconstructing the traumatic experience, and integrating the traumatic experience. Extracts from a therapy are used as examples of how a phenomenological-existential oriented therapeutic model would unfold.

Helge Holgersen: In the shadow of the yellow light. *Matrix*, 19, p. 17-48.

Basic theoretical assumptions in Stern et al.'s theory of development and change is critically examined, with a special focus on their understanding of language and change in psychoanalytic psychotherapy. Stern et al.'s theory is interpreted as an expression of a broadened non-verbal turn in psychoanalysis. The discussion gives no support to Stern et al.'s thesis that language make us alienated in relation to self, affects, and relationships to others. On the contrary, the author holds the position that language plays an integrated part in human life. By interpreting Stern et al.'s clinical material from a different perspective than the non-verbal, it is maintained that Stern et al. lack an understanding of the centrality of meaning in human communication and in ordinary life as a whole.

Gunnar Carlberg: Psychotherapy and the spirit of time. *Matrix*, 19, p. 49-58.

In her doctoral thesis, Haldis Hjort studied the development of ideas within the psychoanalytic and the family therapy traditions of Norwegian psychotherapy between 1970 and 2000. Her qualitative data include a review of the literature and four interviews with influential representatives of the two traditions. A questionnaire was sent to a large number of therapists containing questions regarding what had influenced their work through the years. The point of departure for the analysis is the powerful antagonism existing between the two traditions during the »revolutionary« seventies. Since then they have mutually influenced each other and are today both facing, for example, a demand to be evidence based. One strength of her thesis is her discussion of ethics in psychotherapy. Guntrip is quoted: »To care for people is more important than to care for ideas, which can be good servants, but bad masters«. In this article, the possibility of studying your own history is discussed.

Heidi Rose: Does DSPBU's training program provide possibilities for psychotherapists' development and change? *Matrix*, 19, p. 59-70.

Becoming a psychotherapist includes being involved in comprehensive processes of change. The Danish Society for Psychoanalytic Psychotherapy with Children and Adolescents is occupied with the manner in which we organize these processes of change, in our training program. This article deals with a number of preconditions for a training program to facilitate each candidate's process of change. The responsible organization's manner of dealing with issues such as criteria for admittance, candidate evaluation, balance between support and control, and leadership is significant for the candidates' possibilities for development. Group supervision is a central sphere. The author states that essentially, when working with dynamic processes in human relationships, the way an organization deals (consciously and unconsciously) with relationships, clashes of interests, and conflicts, is ultimately an issue of leadership. It is also an issue of organizational culture, and finally, a

reflection of the training organization's capability for containment, provision of space for thinking, and management of processes of change.

Birgitte Munch Jensen: Working-through in group-analytic psychotherapy. *Matrix*, 19, p. 71-82.

In this article, the concept of working-through is described. Freud originally introduced the term as an explanation of why analysis takes time. The concept of working-through is not precisely defined. A selection of literature is presented, describing working-through as a complex process where the will to remember, integration of insight, and the experience of relevant affect are important. Group-analytic psychotherapy offers good opportunities for working through. Common themes are presented in many variations, and group members may work their own problems through by listening to other group members' experiences and through interactions within the group.

FORFATTERLISTE

ADNAN EL MOUKDAD, cand. psych., privatpraktiserende, København.

HELGE HOLGERSEN, cand. psychol. med videreuddanning i barneterapi.

Barnepsykiatrisk poliklinikk, Haukeland sykehus, Bergen.

GUNNAR CARLBERG, leg. psykolog, leg. psykoterapeut, fil.dr., docent Erica-stiftelsen, Stockholm.

HEIDI ROSE, cand. psych., autoriseret, specialist og supervisor i psykoterapi. Ledende psykolog på Behandlingshjemmet Stutgården, Hillerød.

BIRGITTE MUNCH JENSEN, psykiater, afdelingslæge på psykiatrisk afdeling, Bispebjerg Hospital.

DENNIS LIND, cand. psych., autoriseret. Børnepsykiatrisk ambulatorium på Bispebjerg Hospital.

OLE ANDKJÆR OLSEN, mag.art. i litteraturvidenskab, dr.phil., forfatter.

www.nærkontakt.net

– Netpsykologi, kommunikation og rådgivning

af Vilhelm Lønsted & Mads Schramm

Psykologerne Vilhelm Lønsted og Mads Schramm ser på muligheder og begrænsninger i den personlige kommunikation på internettet, fx i forbindelse med rådgivning, terapi, dating, venskaber, fællesskaber og sociale netværk. Bogen er en kombination af teori og praksis og tager udgangspunkt dels i forskning i computermedieret kommunikation og netpsykologi, dels i casemateriale fra samtaler med netrådgivere og brugere af netrådgivninger. Omdrejningspunktet er, hvordan den gode kommunikation kan etableres på nettet især med fokus på, hvordan netrådgiveren, hvad enten det er psykologen, lægen, HR-konsulenten, den frivillige hjælper eller andre, sikrer brugeren den optimale rådgivning.

252 sider – 298 kroner (vejl.)

Personlighedens positioner

– Angst og grænseløshed i person og kultur

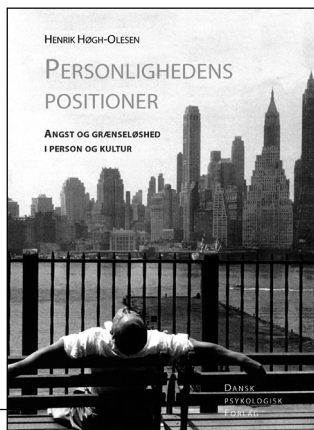
Af Henrik Høgh-Olesen

Hvem er vi mennesker? Hvordan adskiller vi os fra andre skabninger? Hvordan er vi blevet til dem vi er over udviklings- og kulturhistorien? Og hvad er fælles for os på tværs af tid og sted? Hvorfor kræver nogle af os en høj grad af kendthed og struktur for at trives; mens andre – i en konstant higen efter spænding og stimulation – hele tiden søger ud over det kendtes sikre rum?

"Et væsentligt kriterium for en god og åben tekst er, at man som læser kan genkende forfatterens iagttagelser og inspireres til selv at tænke nye tanker, samtidig med at man føler sig i gode hænder. Dette kriterium opfylder Høgh-Olesens tekst til fulde."

– Carsten René Jørgensen, Politiken

296 sider – 350 kroner

PSYKOLOGISK FORLAG

Stockholmsgade 29 • 2100 København Ø • Tlf. 3538 1655 • Fax 3538 1665 • salg@dpf.dk • www.dpf.dk

psykologi-direkte

Nyheder • Foredrag • Tilbud

– et gratis tilbud til dig, som har brug for viden inden for det psykologiske område

psykologi-direkte holder dig ajour med information om de seneste nye udgivelser fra Psykologisk Forlag via vores e-mail-service

psykologi-direkte byder på gode tilbud på bøger fra Psykologisk Forlag – både helt nye titler og andre bøger, som har rigtig mange læsers interesse

psykologi-direkte inviterer til foredrag, gå-hjem-møder og lignende, hvor fagfolk bringer nyt inden for psykologien

psykologi-direkte gør det lettere og billigere at købe bøger fra Psykologisk Forlag. Alle forlagets titler kan bestilles på hjemmesiden. Du får bøgerne leveret med posten uden udgifter til porto (i Danmark) og ekspedition

Tilmeld dig på
www.psykologi-direkte.dk
og få straks glæde af de mange fordele

Psykologisk Forlag

Stockholmegade 29 • 2100 København Ø

Tlf. 3538 1655 • Fax 3538 1665 • salg@dpf.dk • www.dpf.dk